
1260-61 / 1844-45 Temettuat Sayımı Işığında Çukurhisar Köyünün Ekonomik ve Sosyal Görüntüsü

Economical and Social Aspect of Village of Çukurhisar According to the Register of Temettuat, 1260-61 / 1844-45

Yard.Doç.Dr. Ayla EFE*

Öz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ML. TMT 8274 numaralı temettuat defterine dayalı olarak yapılan bu çalışmada elde edilen veriler; köy halkının ekonomik ve sosyal yapısı ile köy ekonomisi üzerine dair sınırlı da olsa bazı çıkarımlar yapabilmek amacıyla kullanılmıştır.

Bu nedenle, bir köy ölçeğinde elde edilen bu verileri; Osmanlı imparatorluğu gibi çok geniş bir coğrafya da kırsal ekonomiye sahip bir devlette, bölgeler hatta köyler arasında bile önemli farklılıkların oluşabileceği gerçeğini dikkate alarak köylü ekonomisi bağlamında ve "bütünü" oluşturmaya yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar sözcükler: Temettuat Defteri, Çukurhisar, Eskişehir, Köylü ekonomisi, Temettuat vergisi

Abstract: The data gained from the ML.TMT.8272 temettuat register in the Ottoman Archieve, is used to make inferences about the economical and social conditions of the inhabitants of the village, although they seem to be very restricted.

Therefore, these data attained through a village scale to can be considered as an attempt to subject of form a "wity" an "village economy" in the Ottoman Empire, which expanded on a large geographical space and depend on rural economy, noticing the regional differences whih are prevalent even between varying village.

Key words: Temettuat Register, Çukurhisar,Eskişehir, Village Economy, Tax of Temettuat

---

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yunus Emre Kampüsü 26470 Eskişehir. e-mail: aefe@anadolu.edu.tr, tel: 0222 3350580/6040

1. GİRİŞ

Devletler, kamu harcamaları için gerekli olan finansmanı sağlamak ve insan kaynakları ile ülke toprakları üzerindeki egemenlik hakkını sürdürmek için farklı vergilendirme ve vergi toplama usullerini geliştirmişlerdir. Zamana, bölgenin koşullarına ve devletin yapısına göre değişim gösteren bu yöntemler devlet-halk ilişkisinin niteliğinin saptanması açısından da çok önemli role sahip olmuşlardır. Fakat, yine de para ekonomisinin gelişmediği, ulaştırma olanaklarının sınırlı olduğu, mali bürokrasinin yetersiz olduğu ve tarım sektörünün geçerli olduğu bir devleti ayakta tutmak zordu (Genç,2001,s.101).

Nitekim, Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu gibi çok geniş bir coğrafya üzerinde hakimiyet kuran Osmanlı devleti de, güçlü merkezi bir devleti ayakta tutabilmek için “tekalif-i şer’iyye” ve “tekalif-i örfiyye” adında iki grup vergi almaktaydı. Bu vergilerden ilki olan tekalif-i şer’iyye, dini inanç ve esaslara göre düzenlenmiş bir vergiydi ve tüm İslam devletlerinde şeriatın bir gereği olarak alınıyordu. Bu nedenle “rusum-ı şer’iyye” de denilmekteydi. Bu vergi kapsamında alınan vergilerin başında da öncelikle Gayr-i müslimlerden alınan cizye ile Müslümanlardan alınan öşür ve ağnam gelmekteydi. Tekalif-i örfiyye veya rusum-ı örfiyye olarak bilinen diğer vergi ise; zamana ve koşullara göre miktarı kanunnamelerle belirlenen vergilerdi ve cürüm, cinayet, arus vb. şeylerden alınmaktaydı. Ayrıca bu iki tür verginin dışında olağanüstü durumlarda “avarız-ı divaniyye” adı altında alınan ancak sonradan devamlılık gösteren vergilerde vardı (Çağatay, 1947,s.483-511).

Bununla birlikte dünya ekonomisinde paranın gittikçe önem kazanması, giderek ağırlaşan uzun ve yorucu savaşlar Osmanlı devletini yeni ek gelir kaynakları yaratmaya zorluyordu. Ancak tımar sistemi içindeki dirliklerin vergi gelirlerinin sipahiye tahsis edilmesi devam ettiği sürece, merkezi hazine gerekli olan parasal kaynakları yaratamayacaktı. Bu durumda, toprak rejiminin temelini oluşturan tımar düzenini merkezi hazineye gelir sağlayacak biçimde dönüştürmek gerekiyordu. Bir başka deyişle devletin tarımsal artığa sipahiler aracılığıyla değil doğrudan doğruya ve para biçiminde el koyması zorunluluk haline gelmişti. Ayrıca, Avrupa da ateşli silahların kullanılmaya başlanması piyade ordusunu yetersiz bırakmıştı (Pamuk, 1993,s.89-92).

Böyle bir ortamda tımar sisteminin yerine uygulamaya sokulan ve hızla yaygınlaşan iltizam sistemi ile onun devamı niteliğinde olan malikane usulü, kısa vadede devletin nakit paraya olan ihtiyacını karşıladı. Ekonomi üzerinde de başlangıçta olumlu etki yaptı fakat uzun vadede mültezime verilen yetkiler vergi kaynağının gereğinden fazla sömürülmesine de neden oldu. Üstelik, savaşların ve modernleşme hareketlerinin finansmanını sağlayacak dönüşümü de başlatamadı! Aynı şekilde vergi toplayıcılarının keyfi davranışları ve her defasında devletin yeni vergi talebiyle ortaya çıkması devlet-halk ilişkisinde “adalet” ilkesinin de zedelenmesine yol açtı.

Bu durumda geleneksel Osmanlı vergi sisteminde ve devletin idari ve mali yapısında bir an önce değişikliğe gidilmesi yeniden zorunluluk halini gelmişti. Üstelik aynı zamanda hazinenin ihtiyaçları giderilerek reformlar için mali kaynak da yaratılmalıydı. Bunun için ise; öncelikli olarak devletin gelirlerinin yeniden tespit edilmesi ve denetim altına alınması şarttı. Ayrıca, bu şekilde hem ağır vergi yükünü hafifletmek hem de eşit, dengeli ve düzenli bir vergi sistemine de geçiş yapılabilirdi. İşte, bu konudaki ilk girişim II.Mahmut dön-

---

* Tımar sistemi için bkz: Ö.B.Barkan Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul, 1980; iltizam sistemi için bkz: M.Çizakçı, İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortakları Tarihi, İstanbul, 1999.

minden itibaren başlatıldı. Özellikle, öncelikli olarak Gelibolu ve Hüdavendiğar sancaklarında başlatılan mal-mülk sayımları ile genel nüfus sayımlarının yapılış nedenleri arasında bu ihtiyacın giderilmek istenmesi de planlanmıştı.² Ama vergi sisteminin asıl değişime uğradığı dönem Tanzimat ile olmuştur. Çünkü, 26 Şaban 1255/ 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanında kazanca göre eşit vergilendirme ve “usul-ü muzırta” olarak nitelenen iltizam uygulamasının kaldırılması ilke olarak benimsenmişti. Böylece, bu yolla hem devletin gelirlerini kontrol altına alabilmesi, hem de vergi salınımı konusundaki dengesizliklerin ve haksızlıkların giderilmesi sağlanarak, vergi mükellefleri üzerindeki mültezim baskısının da engellenebileceği düşünülmüştü. Nitekim, yetki ve sorumlulukları 19 Zilkade 1255/ 24 Ocak 1840 tarihindeki talimatname ile belirlenerek Mart 1840 da uygulanmaya başlanan muhassıllık sistemi bu ilkelerin hayata geçirilmesinde kullanılacak bir araç olarak düşünülmüştü. Çünkü, 1840 yılında uygulamaya giren bu kanun ile aynı zamanda pek çok türü ve tahsil şekli olan bütün örfi vergiler ile angarya niteliğindeki mükellefiyetler de kaldırılmıştı. Bunların yerine mükelleflerin ödeme gücünü esas alan “ancemaatin vergi” adıyla tek bir vergi getirilmişti³ Ancak öncelikli görevi buldukları bölgelerde mal-mülk sayımını yaparak herkesin kazancına ve mal varlığına göre vergi vermesini sağlamak olan bu sistemden de beklenen fayda sağlanamamıştır⁴ Bu nedenle Mart 1842 tarihinden itibaren sistem içinde yeni düzenlemelerin yapılması zorunlu olmuştur.⁵

Bu şekilde, 1840’dan 1844 yılına kadar geçen zaman zarfında mali ve idari yapıda devam eden çözüm arayışlarında istenilen başarının elde edilemediğinin görülmesi üzerine Meclis-i Vala’da yapılan görüşmeler sonrasında; ülke genelinde yeni bir ıslahatın başlanabilmesi için, öncelikle eyaletlerin sorunlarının bilinmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bunun için de giderleri vergi gelirlerinden karşılanmak üzere, her eyaletin bilgi sahibi ileri gelen kişilerinin İstanbul’a çağrılmasına karar verilmiştir. Söz konusu edilen bu kişilerle Mayıs 1844 tarihinde yapılan görüşmeler sonrasında ise; verginin ıslahı yolunda yeniden emlak ve temettü tahririnin yapılması ve ülke genelinde denetimi sağlamak üzere geçici imar meclislerinin kurulmasına karar verilmiştir. Aynı zamanda ruz-u hızır ve ruz-ı kasım olmak üzere yılda iki taksitte toplanan verginin, halkın ödeme gücünü zorlaması üzerine, kolaylaştırıcı bazı değişikliklerin yapılması da planlanmıştır. Gerçekten de 1844 yılından itibaren ticaret ve zanaatla uğraşanların vergilerini sene başında tevzi edilmesi, ziraatle uğraşanların vergisinin ise o yerin mahsul zamanında tahsil edilmesine karar verilmiştir. Ancak bu verginin hiçbir şekilde bakaya bırakılmamasına dikkat edilmesi de istenmiştir (*İMM*, 59).

² Hüdavendiğar ve Gelibolu sancaklarında başlanılan tahrir çalışması planlandığı gibi Mart 1254’e kadar yetiştirilemediğinden bu seneye (1254) özgü olmak üzere vergilerin yine eskisi gibi toplanmasına ve tahrir çalışmasına ertesi yıl devam edilmek üzere ertelenmesine karar verilmiştir. Ancak, Mısır’da M.Ali Paşanın ikinci kez isyanı ve Temmuz 1839’da II. Mahmut’un ölümü bu teşebbüsünde yarım kalmasına neden olmuştur. Bkz; Lütfi Tarihi, İstanbul, 1999, C.5, s.122-123.

³ Ancemaatin vergi, bir cemiyet üzerine tarh olunan toptan bir verginin, o cemaat üyeleri arasında kazanç ve servete göre taksim ve tevzii olunmasını ifade eder.Bkz; A.Vefik, Tekalif-i Kavaidi, Ankara,1999, s.358-362.

⁴ Muhassıllık sisteminden amaçlandığı ya da beklendiği gibi bir faydanın sağlanamamasında muhassılların kişiliklerinden, görevlerini layıkıyla yapamamalarından ve örgütün işleyiş veya yetki sorumluluk dağılımından kaynaklanan sorunlar yaşanmıştır. Ancak muhassıllık öncelikle mali bir yapılanma idi. Bu nedenle başarı ve başarısızlıklarını hazineye gönderdiği para ile ölçmek gerekiyordu. Bu açıdan ise hazineye gönderilmesi gereken paranın önemli bir kısmının bakaya kalması, aşarın zayıf görmesi ve toplanan vergilerin de büyük kısmının muhassıllık bölgelerinde harcanması devletin bu teşkilattan öncelikli olarak beklediği faydayı sağlamasını engellemiştir Bkz: A.Efe, Muhassıllık Teşkilatı, Eskişehir, Ana.Üni.Sos.Bil.Ens.Yayımlanmamış Dok.Tez. 2002.

⁵ “Usul-ü tadiliyye” denilen bu düzenlemeler ile eyalet merkezlerine müşir ve defterdarlar atanırken sancaklara da “mevki-i icabına göre” ve “muhassıla mukabil” kaymakam ve mal müdürlerinin getirilmesi planlanmıştı. BOA.AMKT4/24, s.12.

1261/1845 sayımlarının 1256/1840 yani muhassıllık sisteminin uygulanması esnasında yapılan sayımlardan en büyük farkı ise; merkezden gönderilen memurlar tarafından değil, sayımların sayımı yapılan köy ve mahallelerin muhtar ve imamları tarafından gayr-i müs- lim olan köy ve mahallelerde de aynı işlemin papaz veya kocabaşları tarafından yapılmı- sıydı. Ayrıca, hazırlanacak defterlere herkesin arazi ve hasılatı, gelir getiren gayri menku- lü ve toplam temettüsünün yazılmasına; esnaf ve tüccarlarında yıllık temettüleri ile birlik- te bir senede verdikleri öşür ve vergü-yü mahsusa miktarlarının da yazılmasına karar ve- rilmiştir. Yine, sayım ve yazımı tamamlanan defterlerin muhtar, imam varsa kocabaşı ta- rafından mühürlenmesi istenmiştir. Bu şekilde, her köyün defteri mensup olduğu kazaya ait olan torbaya konulacak daha sonra kazalara gönderilecek ve buralarda da kaza mec- lislerinin kontrol ve denetiminden sonra o sancağın kazalarından ise, vali ve defterdarla- ra, mülhak sancaklarda ise, bağlı olduğu sancak kaymakamına ve oradan da eyalet mer- kezine gönderilecekti. Aynı şekilde, imar meclislerinin memurlarının da defterleri tetkik etme yetkileri bulursa da temize çekmeden İstanbul'a göndermek zorunda idiler (Tozdu- man, 1992,s.18-20).

1845 sayım defterlerinin 1840-1841'de hazırlanan defterlerden bir başka farklılığı da; ge- rek muhteva, gerekse tertip tarzı açısından daha düzenli ve ayrıntılı hazırlanmış olmalarıdır. Nitekim, bundan dolayı da temettuat defterlerine dayanarak ilgili bölgelerin sosyal ve eko- nomik yapıları hakkında detaylı bilgi edinmemiz mümkün olabilmektedir (Kütükoğlu, 1995, s.395-413)

Bu çalışma, Başbakanlık Osmanlı arşivindeki, ML. TMT 8274 numaralı defteri temel alı- narak mikro düzeyinde yapılmış bir incelemedir. ⁶ Amacımız, temettuat defterinin verileri kapsamında Orta Anadolu'da 50 hanelik bir köy yerleşimini, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerine ait daha önce yapılmış ve ulaşılabilen örnekleri dahilinde karşılaştırarak bir de- ğerlendirmeye gidebilmektir.⁷ Çünkü, Osmanlı imparatorluğu gibi kırsal ekonomiye hük- meden, iklim ve toprak şartları ile tarihi gelişme süreçlerinin birbirinden oldukça farklı ol- duğu çok geniş bir bölgenin, bir takım genellemelerle sosyal ve ekonomik yapısının açık- lanması güçtür. Üstelik, insanların doğal çevreyi kontrol için gerekli teknolojik imkanlar- dan yoksun olduğu bir ortamda, bölgeler hatta köyler arasında bile önemli farklılıkların oluşabileceği bilinmektedir (Güran, 1998,s.179).

---

⁶ Başbakanlık Arşivinde ML.VRD.TMT 8274 nolu tasnifinde kayıtlı olan Çukurhisar temettuat defteri 20 sayfadan oluşmaktadır ve başlangıç tarihi 1260 bitiş tarihi ise 1261 olarak kaydedilmiştir.

⁷ Bu çalışmayı yaparken köy halkından 92 yaşında bulunan Ummahan Yüksel ile ve daha öncesinde de ailemden 1997 yılında 90 yaşında vefat eden dedem Hacı Hüseyin Efe, babaannem Hacı Ayşe Efe ve yine çevremdeki yaşlı insanlarla görüştim, köyün tarihi, yaşam tarzları hakkında bilgi edinmeye gayret ettim. Elbette ki bu ki- şilerin yaşamları benim inceleme konusu yaptığım temettuat kayıtlarından daha yakın bir tarihe rastlıyor fakat onların yaşamları süresince edindikleri tecrübeleri ve kendi ailelerinden dinledikleri bilgiler olmuştur. Üste- lik 1261 yılından günümüze toprakların bölünmüş olması ve bugün onlara sahip olanların akrabalık ilişkileri kısmen değişmiş olsa da ve yine aile lakaplarının bir kısmı unutulmuş olsa da hatta köy sürekli göçlerle nüfus ve yerleşikler açısından değişim gösterse de devamlılık arz eden yönleri hala yaşamaya devam etmektedir.

2. KÖYÜN COĞRAFİ VE İDARİ DURUMU

Eskişehir-Söğüt-Bursa arasındaki yol güzergahı ve ovalık bir arazi üzerinde kurulmuş bulunan Çukurhisar temettuat defterine göre “Hüdavendiğar Eyaletinde kain Bilecik Kaymakamlığı dahilinde İnönü kazasına muzaf bir karyedir”.⁸ Fakat muhassıllık dönemine ait 1841 tarihli vergi defterine göre, Eskişehir Muhassıllığı dahilinde ve yine İnönü kazasına tabi bir köy konumundadır.⁹ Üstelik, 19 Zilkade 1255/ 24 Ocak 1840 tarihli talimatname ile temel esasları belirlenen muhassıllık sisteminin bir gereği olarak muhassılın bulunduğu mahalli birimde büyük meclislerin, bağlı kazalarda da küçük meclislerin oluşturulması kararı bağlamında, İnönü’de de küçük meclisin oluşturulması için 17 Ağustos 1840 tarihinde seçimler yapılmıştır. Ve bu seçimlerde Çukurhisar köyünü temsilen; Muhtar Hüseyin Ağa, İbrahim Ağa, Hacı Ali, Kocacık ve Deli Bekir Ağa seçilmişlerdir (BOA.İ.MV.185).

3. HANE YAPISI VE NÜFUSU

1260-61/ 1844-45 kayıtlarına göre, köy genelinde 50 hane yaşamaktadır ve bu hanelerin tahmini nüfus sayısı 250’ dir .¹⁰ Ayrıca, köyde sadece bir tane gayri müslim ailesi vardır.

Hane reislerinin isimlerine göre Çukurhisar’daki haneler şunlardır;

⁸ BOA.ML.VRD.TMT, 8274; Sait Öztürk’ün temettuat defterlerine göre hazırladığı ve benimde bu çalışmada öncelikli olarak yararlandığım Tanzimat döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik adlı kitabında İnönü’ye dolayısıyla da Çukurhisar’a yer vermemiş olması söz konusu edilen bu çalışmada her halde sadece merkez ve bağlı köylerin değerlendirme kapsamına alınmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır.) ve muhtarlıkla idare edilmektedir (Osmanlı devletinde ilk muhtarlık örgütü 1829 yılında önce İstanbul’da kentin mahallerinde güvenliği sağlanması, nüfusun denetim altına alınması için kurulmuştur. Başkent dışında kent, kasaba ve köylerde muhtarlık teşkilatının kurulması 1833-1836 yılları arasında olmuştur. Muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani adlarını taşıyacak olan muhtarlar her mahalle ve köyde denenmiş, iyi huylu ve becerikli oldukları anlaşılmış olanlar arasından halkın oy birliği ile seçilecekti. Bölgelerinde merkezi hükümetin temsilcisi olarak görev yapacaklardı. Ayrıca mahallede güvenliğin sağlanması için muhtarlar mahalle halkına, imamlar muhtara, mahalle veya köy ileri gelenleri ise birbirine kefil olacaklardı. Bkz: M.Çadıcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991 s.38-39.

⁹ BOA.ML.VRD.480; Tanzimat’ın başında Eskişehir ve Bilecik iki ayrı muhassıllık “ad ve itibar” olunmasına rağmen 14 Aralık 1840 yılında muhassıllık harcamalarında tasarrufa gidilmek ve “yakın ve civar bulunan” muhassıllıkların birleştirilmesinde kolaylık olacağı düşüncesinin bir sonucu olarak Bilecik Muhassıllığı Eskişehir’e ilhak olmuştur. BOA.İ.DH 271.

¹⁰ Ö.L. Barkan’ın her hanenin 5 kişi olmasından hareket edilerek yapılan hesaplama sonucunda 250 rakamı verilmiştir.

Tablo 1. Çukurhisar' da ki Haneler

Hane no	Hane reisinin adı	Hane no	Hane reisinin adı
1	Kara Mustafa oğlu Hasan	26	Kara Salim(?) oğlu Abdullah
2	İbrahim Ağa oğlu Ahmet	27	Kemal oğlu Ahmet
3	Hacı Yusuf oğlu Ali Ağa	28	Berber Mustafa
4	Armutlu Hasan	29	Kemal oğlu Mehmet
5	Ebil oğlu Mustafa	30	Taktak oğlu Hasan Ağa
6	Ahmet oğlu Hüseyin	31	Deli Ömer oğlu Hasan Ağa
7	Hacı Ali	32	Niğdeli Ali Ağa
8	Sefer oğlu Mustafa	33	Deli İbrahim oğlu Mehmet
9	Nasuh oğlu Yusuf	34	Salih oğlu Ali Ağa
10	Saban	35	Koca İbrahim Ağa
11	Abdülfevzi oğlu Ali	36	Değirmenci oğlu Yusuf Ağa
12	Z. Ali	37	Molla Veli
13	Arabacı oğlu Velinin Süleyman	38	Sarı Mehmet oğlu Halil
14	Entabli oğlu Süleyman	39	Virane Ali
15	Deli Bekir Ağa	40	Şefik Hasan
16	Kemal oğlu Mustafa	41	Şaban Hasan
17	Şaban oğlu Bekir Ağa	42	Kahya Ahmet
18	Cafer Bey Hasan Ağa	43	Sarı Süleyman
19	Koca oğlu Ali	44	Çakır Mehmet
20	Mahmut oğlu Osman	45	Deli Hüseyin oğlunun
21	Koca Kavuk İbrahim	46	Bilal Mehmet Ağa
22	Koca oğlu Yusuf Ağa	47	Koca oğlu Hasanın Damadı
23	Nasuh oğlu İbrahim	48	Yörük Osman
24	Koca oğlu Hasan	49	Hasan Ağanın Ahmet
25	Kara Ali oğlu	50	Reayadan Dimitri(?)

Fakat köyün 1257/1841 yılına ait vergi defterindeki kayıtlarını esas aldığımızda 54 hanenin var olduğunu görmekteyiz ki bu durum yaklaşık 4 yıl içinde hane sayısında dolayısıyla da vergi yükümlülerinde azalma olduğunu göstermektedir. Aynı durum köyün 1261/1845 yılında ödediği vergi toplamı içinde geçerlidir. Öyle ki, iki defteri haneler açısından karşılaştırdığımızda 1845 kayıtlarındaki hanelerden yalnızca üç hanesinin 1841 vergi defterinde yer almadığını görmekteyiz. Bunlardan da en önemlisi hiç şüphesiz 50 numaralı Gayr-i Müslim aileye 1841 defterinde yer verilmemiş olmasıdır. Yine Değirmenci oğlu Yusuf Ağanın ismi ve Ahmet oğlu Hüseyin'in adı Muhassıllık dönemine ait olan 1841 defterin de kayıtlı değildir. Bu nedenle bu hanelerin 1841 vergi yazım ve dağıtımından sonra köye yerleştiklerini ya da evlenip yeni hane konumuna geldiklerini düşünebiliriz. Ayrıca 1841 defterinde İbrahim Ağa adıyla kayıtlı olan hane resi 1845 yılında vefat etmiş olabilir. Çünkü yerine 2 numaralı hane reisi olarak İbrahim Ağa oğlu Ahmet şeklinde kayıt düşülmüştür. Yine Ebil oğlu Mustafa 1841 vergi defterinde Ebil oğlu Hüseyin olarak yazılmıştır. Bu durum ya ikisinin kardeş olduğunu ve Hüseyin'in 1841 de henüz evlenmemiş olduğunu göster-

mektedir ya da kayıt yapanlardan kaynaklanan bir yanlışlık olabilir. Çünkü eğer Hüseyin'in Mustafa'nın babası olduğunu kabul edersek diğer hanelerde yapıldığı gibi oğlu şeklinde belirtilmesi gerekiyordu.¹¹

Ayrıca, kırsal bölgelerde demografik yapının önemli bir özelliği de ailelerin büyüklüğü, aile reislerinin yaşları ve aile üyeleri arasındaki akrabalık derecesidir. Bu açıdan kırsal bölgelerde kardeş ve torunları da ihtiva eden kalabalık ve geniş köy ailesinin yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Çünkü, zirai üretimde özellikle hasat zamanında çok sayıda iş gücüne ihtiyaç duyulması köy ailesini büyümeye zorlayan en önemli nedenlerdendi (Güran, 1998,s.183). Aslında kesin olarak tespit edilebilenlerin (örneğin aynı lakabı ya da baba adını taşıyanlar arasında akrabalık ilişkisi olması) dışında, kalan haneler arasında da bazı akrabalık ilişkisinin bulunduğu bilinmektedir.¹² Ancak bu hane reislerinin bir kısmının adlarının başındaki koca, kara vb. sıfatlarının bulunması ve bunlarında her zaman her yerde rastlanan sıfatlar olması haneler arasında akrabalık ilişkisi bulunduğu dair kesin yargıda bulunmamızı engellemektedir. Örneğin, Kara Mustafa oğlu Hasan, Kara Ali oğlu ve Kara Salim oğlu gibi kişilerin arasında akraba ilişkisinden öte kişisel özellikleriyle ilgili sıfatlar olma ihtimali daha yüksektir. Fakat, Koca oğlu Hasan, Koca oğlu Hasanın damadı, Koca oğlu Ali, Koca oğlu Yusuf Ağa arasında ve yine Kemal oğlu Mustafa, Kemal oğlu Mehmet ve Kemal oğlu Ahmet arasında akrabalık ilişkisi bulunduğu bilinmektedir (*Kemal oğlu Ahmet babamın ailesinden altıncı nesilden dedemdir*). Köydeki hane reisleri arasında Deli İbrahim oğlu Mehmet, Deli Bekir Ağa ve Deli Ömer oğlu Hasan gibi hane reislerinin adının başında “deli” olması köydeki insanların bir yakıştırması bir başka deyişle onlar için kullanılan bir lakap olmalı çünkü bugünde aynı lakapla anılan aileler vardır.¹³

Yine, temettuat defterindeki verilerden hareket ederek Çukurhisar köyünde kullanılan şahıs isimlerine baktığımızda belirli isimler üzerinde çok da önemli bir yoğunlaşmanın olmadığını görmekteyiz. Fakat hane reisleri arasında en çok kullanılan isimler; Hasan, Yusuf, Ali, İbrahim, Osman, Mustafa, Mehmet, Ahmet, Hüseyin olmuştur. Nitekim, bu isimler bugünde yaygın olarak aileler arasında “dedenin isminin toruna verilmesi” şeklinde kullanılmaktadır. Bu nedenle şahıs isimlerinin nesilden nesile aktararak yaşatılmak istenmesi

¹¹ 1841 yılındaki köyün 54 hane olması ve Köyün imamı Hafız Mahmut Efendi ve köyün hocası Molla Veli de dahil herkesten vergi alınmış olması 1845 sayım ve yazımlarında ya eksik bildirimde bulunulduğunu ya da köyden göç olduğunu düşündürmektedir.

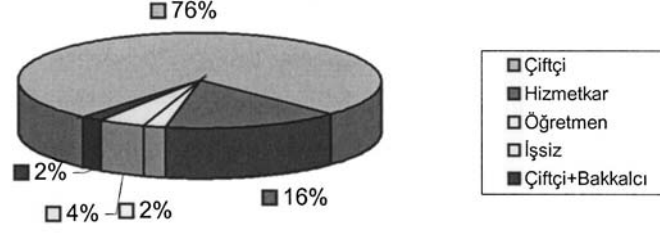
¹² Dedem Hacı Hüseyin Efe köyün başlangıçta 5 hane tarafından kurulduğunu fakat bu hanelerinde ortak mekan gevresinde yerleşmekten öte kendi arazileri dahilinde oturduklarını ancak daha sonra çeşitli saldırılara karşı bu 5 hane içinden başka bölgelere göç yaşadığını ancak bununda sürekli olmadığını tekrar köye dönüş yaşadığını büyüklerinden dinlediğini anlatmıştır. Üstelik bu ikinci yerleşim sonrasında Eskişehir'den köye yerleşen ailelerinde olduğunu anlatmıştır.

¹³ Deli kelimesinin “delil” kelimesinin zamanla yanlış kullanımı sonucunda değişmiş şekli olma olasılığının da bulunduğunu düşünmek gerekmektedir. Çünkü, Osmanlı devletinde vali ve mutasarrıfların kapılarında besledikleri ve “delil” diye adlandırdıkları askerleri vardı. Bu nedenle bu adı taşıyan hanelerin bu askerlere mensup olma olasılığının da bulunduğunu düşünebiliriz. Çünkü, III.Selim 1814'te çıkardığı ferman ile sayıları çok sayıda artan bu askerlerin bir kısmının evlerine geri döndürülmesini istemişti. Nitekim, “kapsız deliller” adı ile bilinen bu eski askerlerin bir kısmı evlerine dönerken bir kısmı da uğradıkları kaza ve köylerde yağma ve şekavet hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu durumda bunların kendiliklerinden şekavetten vazgeçmeleri, teslim olmaları ya da çiftçilikle uğraşma sözü verdiklerinde ve kendilerine güvenilir bir kefil buldukları durumda başışlanacaklarını bildirmiştir. Bkz: Çadircı (1991),s. 64.

ve şahıslara belli özelliklerini gösteren sıfatların verilmiş olması köydeki sosyal yapının belirlenmesi açısından nispeten kolaylık sağlamaktadır. Çünkü kişilerin taşıdıkları adlar ve sıfatlar hem kişilerin fiziksel özelliklerini hem de toplum içindeki konumlarının bir göstergesi olabilmektedir. Bundan dolayı da hane reislerinin isimlerine göre temettü defterlerinde kayıtların yapılmış olması bu defterlerin ekonomik yapının belirlenmesinde olduğu kadar sosyal yapının tespiti bakımından da çok önemli kaynak işlevi taşıdıklarını doğrulamaktadır. (Kütükoğlu, 1995,s.401). Nitekim, kara, uzun, kısa, sarı, koca, arabacı, değirmenci, berber molla, kahya, yürük, Niğdeli, Armutlulu gibi sıfatların ifade ettikleri anlamdan onların fiziksel özellikleri, meslekleri ve nereli oldukları hakkında ip uçları edinmemiz mümkündür. Yine “hacı” sıfatına sahip olanların dinin farizalarını yerine getirmelerinin yanında bu farizayı yerine getirebilecek mali güce de sahip olduklarını da göstermektedir. Ancak köyde hacı sıfatına sahip sadece iki kişinin olması ilginçtir. Zira Hacı Yusuf oğlu Ali Ağa ve Hacı Ali her ne kadar maddi açıdan varlıklı kişiler olsalar da onlardan zengin ya da en azından maddi koşulları hac farizasını yerine getirmeye müsait olan kişilerin varlığı, hac konusunun kişisel bir tercih olarak yapıldığını göstermektedir.

Köydeki sosyal, ekonomik yapının saptanmasında kullanılacak diğer bir veri de, köydeki hane reislerinin meslekleridir. Hane reislerinin ekserisinin ise hane numarasının üzerinde, “erbab-ı zira’atten idüğü” ibaresinin yazılmış olması köy halkının çoğunluğunun geçimini tarımdan karşıladığını göstermektedir. Nitekim 50 hanelik köy içinde mesleği bu şekilde kayıt edilenlerin sayısı 39 kişidir. Bunların genelinin de kendi toprağı vardır. Bunun dışında 8 hane reisi hizmetkarlık yapmaktadır. Bunların da kendi aralarında farklar vardır. Şöyle ki, 8 nolu hane 300 kuruş, 22 ve 47 nolu haneler hizmetkarlıktan 200 kuruş 41 ve 48 nolu haneler ise 150’şer kuruş kazanırken, 38, 40 ve 44 nolu haneler 100’er kuruş kazanmaktadır. Bu hanelerin elde ettikleri kazançta göre ödedikleri vergi miktarı da değişmiştir. Ayrıca köyde temettü kayıtlarına göre 28 ve 39 nolu haneler için “metruk bulunduğu ve şunun bunun ianesi ile geçindiği” şeklinde değerlendirme yapılarak vergi mükellefi olarak kayıt edilmemişlerdir. Aynı şekilde Molla Veli için kayıtlarda “talebe ilminde bulunduğu” ibaresine yer verilerek kazanç gösterilmemiş. Sadece “şunun bunun ianesiyle geçindiği” şeklinde bir değerlendirme yapılmış olması köy öğretmeni konumundaki kişilere maaş verilmediğini bunların hayatlarını köy halkından toplanan yardımlarla ikame ettirdiklerini gösteriyor. Köydeki gayr-i müslim hanenin ise, hem ziraatten hem de bakkallıktan kazanç sağladığı yazılmıştır. Yine köydeki hanelerin büyük bir kısmının araba kiracılığı yaptığını da kayıtlardan izlemek mümkündür. Özellikle büyükbaş hayvan sahibilerinin hayvanlarını öncelikli olarak bu amaçla kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak araba kiracılığını köyün hanelerinin uğraştığı bir meslek şeklinde değerlendirmek yerine, ek bir kazanç yollu olarak görmek daha doğru olacaktır. Çünkü büyük toprak sahipleri de dahil köydeki büyük bir kesim araba kiracılığından gelir elde etmektedir. Bu durum, aynı zamanda köyün civar kasaba ve köylerle ya da daha genel olarak köyün dış dünya ile olan iletişiminin kurulmasında araba kiracılığı veya nakliyecilik yapanların çok önemli role sahip olduklarını göstermektedir.

Grafik 1. Köydeki meslek dağılımı

4. TOPRAK KULLANIMI VE DAĞILIMI

Kırsal bir bölgede, sosyal ve ekonomik yapı özelliklerinin en önemli belirleyicisi; toprak dağılımıdır. Çünkü temel geçim kaynağının çiftçilik olduğu bir ekonomide toprak; üretimi mümkün kılan temel faktördür. Aynı zamanda, kırsal bölgede yaşayan nüfus için toprak, sadece karlılık hesaplarına göre satın alınacak ya da elden çıkarılacak bir üretim faktörü olmaktan öte anlam içerir. Toprak, onu hane sahibi yapar ve köy topluluğunun bir üyesi olma imkanını sağlar, kendisine güven ve itibar kazandırır ve köy içinde sosyal yerini belirler (Güran, 1998, 201). Bu nedenle kırsal bir bölgede toprak sahibi olmak, kişinin köy yaşamındaki sosyal ve ekonomik statüsünün belirlenmesi açısından çok önemli role sahip olmuştur.

Nitekim, temettuat defterinin verilerine göre, köydeki toplam arazi miktarı 3646 dönümdür. Hane başına düşen ortalama toprak miktarının ise, 72.92 dönüm olduğunu görmekteyiz ki bu oran oldukça yüksek bir değerdir. Öyle ki, köyde en çok toprağa sahip olan 1 numaralı hane reisinin 240 dönüm, bunu takip eden 2 numaralı hane reisinin 220 dönüm toprağı vardır. Yine köyde 185, 165 ve 160 vb. dönüm toprağa sahip olan hanelerin varlığı bu ortalamanın da üzerinde toprak sahibi olanların sayısının az olmadığını göstermektedir. Ancak, aynı şekilde köyde hiç arazisi bulunmayan 9 hanenin ve 12, 20 veya 21 dönüm gibi ortalamanın çok altında olan miktarlarda da toprak sahibi olanların var olduğunu unutmamak gerekir. Bu açıdan köyde ki mevcut toprak dağılımının dengesiz olduğunu vurgulamamız gerekmektedir.

Bu nedenle aşağıdaki tabloda köydeki ekili arazi, nadas ve çayır arazi miktarları ve burardan elde edilen gelirin dönüm başına düşen hasılları verilmiştir.

Tablo 2. Köydeki Toprakların Hanelere Göre Dağılımı ve Elde Edilen Gelir

Hane No	Ekili alanlar	Nadas alanlar	Çayır alanlar	1260 yılı geliri ekili alan geliri	Ekili alanlardan dönüm başına gelir	1260 yılı çayır geliri	Çayır alanlardan dönüm başına gelir
	(Dönüm)	(Dönüm)	(Dönüm)	(Kuruş)	(Kuruş)	(Kuruş)	(Kuruş)
1	140	100		6984	49,9		
2	100	100	10	6408	64,1	450	45
3	40	30	10	4608	115,2	360	36
4	100	70		7110	71,1		
5	35	32		3204	91,5		
6	70	30		5292	75,6		
7	60	60		3438	57,3		
8							
9	20	20		1365,5	68,3		
10	80	80		5418	67,7		
11	60	60		5184	86,4		
12	80	80		5157	64,5		
13	60	60		3132	52,2		
14	40	40		2808	70,2		
15	80	80		5454	68,2		
16	60	60		2843	47,4		
17	30	30		2538	84,6		
18	70	70		3366	48,1		
19	50	50		3133	62,7		
20	50	50		3024	60,5		
21	30	30		2286	76,2		
22		20					
23	30	30		2826	94,2		
24	40	40		2732	68,3		
25	30	30		1485	49,5		
26	60	60		3312	55,2		
27	80	60	25	4392	54,9	360	14,4
28							
29	40	40	25	2106	52,7	270	10,8
30	60	60		3628	60,5		
31	40	40		3077	76,9		
32	10	10		1045	104,5		
33	20	20		2124	106,2		
34	30	30		3375	112,5		
35	10	10		2070	207,0		
36	15	15		774	51,6		
37							
38	7	5		126	18,0		
39							
40							
41							
42	10	5		450	45,0		
43	20	10		2538	126,9		
44							
45	10	10		2124	212,4		
46	21	20		2232	106,3		
47							
48							
49	10	11		774	77,4		
50	60	60		4270	71,2		
Toplam	1858	1718	70	128212,5	69,0	1440	

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere köyde tahıl üretiminde kullanılan arazinin hane başına düşen miktarı değişmektedir. Bu dağılımın oluşmasında ise, hiç şüphesiz kişilerin ekonomik durumu ve ailelerin kalabalık olması gibi nedenlerle miras yoluyla intikal eden topraklar miktarının değişmesi belirleyici olmuştur diyebiliriz. (Doğru, 2000, s.203).

Ancak yukarıdaki tablo bağlamında asıl önemli olanın sahip olunan toprağın miktarı değil, mevcut arazinin işlenme oranı ve bundan elde edilen ürünün hasılı olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. Çünkü, bu durum köyün yerleşmiş olduğu bölgenin fiziki özellikleri, dolayısıyla sahip olunan arazinin kıraç veya sulanabilir olmasıyla doğrudan bağlantılı olan bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine, aynı şekilde mevcut araziye işleyebilecek nitelikte yeterli işgücüne ve donanımına sahip olmak, sahip olunan toprak miktarından daha önemli olabilmektedir. Öyle ki, iş gücünün kısıtlı olduğu, tohumluk ve teknolojik gelişmelerin bulunmadığı bölgelerde toprağı işlemek sadece geçimlik düzeyde yapılabildi. (Güran,1998, s.54). Nitekim bu açıdan köydeki toprakları incelediğimizde toplam 3646 dönüm arazinin ancak 1858 dönümünün ekilebildiğini 1718 dönümünün ise nadasa bırakıldığını görmekteyiz ki, bu oran mevcut arazinin hemen hemen yarısı demektir. Yani mevcut olanaklar, toprakların nisbi bolluğuna rağmen tarıma açılan ve üretim yapılan toprak miktarının ancak yarısını işlemeye yetmektedir. Bu durumun bir başka açıklaması da nüfus yoğunluğunun azlığı dolayısıyla iş gününün kıtlığı anlamına da gelmektedir. Fakat, aynı zamanda toprakların kıraç olma ihtimalini ve buna bağlı olarak ta sulama olanaklarının da geliştirilemediği anlamını da vermektedir.¹⁴ Zaten temettuat kayıtlarında sulanabilen arazi demek olan çayır arazinin miktarı da sadece 70 dönüm olarak gösterilmiştir ve bu arazi de köydeki 4 hane arasında paylaşılmış durumdadır.

Aynı şekilde, ekimi yapılan arazinin hane başına düşen dağılımına baktığımızda 37.16 dönümü nadasa bırakılan arazinin hane başına düşen ortalamasının ise, 34. 36 dönüm olduğunu görmekteyiz ki bunlar birbirine yakın değerlerdir ve sahip olunan toprak miktarının yarısının nadasa bırakılma geleneğinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim köy genelinde bu ortalama üzerinde ekim yapan 27 kişi bulunmaktadır ve bu da 50 hanelik bir köy için % 50' nin üzeri demektir. Yine, 14 kişi ortalamanın altındadır yalnız bunların içinde 5 hanenin toprak miktarı ortalamaya çok yakın bir değer olan 30 dönümdür. Bu durumda Osmanlı tarım işletmelerinin büyüklüğü konusunda ziraat istatistiklerine göre yapılan tasnifi temel aldığımızda 50 dönümden fazla arazi üzerinde ekim yapılan 17 haneyi imalat-ı cesime olarak nitelendirebiliriz. Çünkü bu tasnife göre yüzölçümü 10 dönümden az olanlara imalat-ı sağıre (köyde 10 dönüm ve daha az topraklarda ekim yapan 4 hane var ama 9 hanenin de hiç toprağı yok) 10-50 dönüm arasındaki arazi üzerinde ekim yapanlara imalat-ı mutavassıla denilmektedir.¹⁵ Nitekim köyde ki 18 hanenin ekim yaptıkları topraklar bu nitelikteydi. Ayrıca, köyde sadece bir tane gayri müslim aile vardı.

¹⁴ Bugün köyün ekim yapılan toplam arazisi 20 bin dönümü bulmaktadır. Fakat modern araç gereç kullanımına sulama imkanlarının gelişmesine, tohumluk ve gübreleme olanaklarının artmasına rağmen hala bu toprakların üçte birinin nadasa bırakılmasına devam edilmektedir.

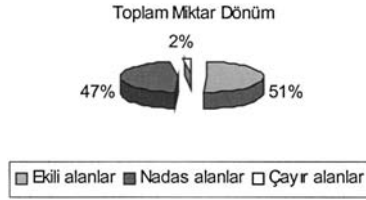
¹⁵ İşlenen toprakların iş gücüne göre yapılan bu sınıflamayı emek faktörünü de dikkate alarak yaptığımızda küçük işletmelerde tarım işleri aile üyelerinin tüm zamanlarını doldurmadığından bir kısmının işgüçlerini ücret karşılığında kiraladığını ya da tarım dışı ekonomik faaliyetlerde bulduklarını, yüzölçümleri 10-50 dönüm arasında olan orta büyüklükteki işletmelerin aile üyelerinin tümünün çalışma zamanlarını dolduracak nitelikte olduğunu, buna karşılık büyük işletmeler ise en azından hasat zamanında yardımcı iş gücüne ihtiyaç duyulan işletmelerdi. Bkz: Güran (1998) ,s.81.Buradan hareketle ise, köydeki hizmetkarlık işiyle uğraşanların büyük işletme niteliğine sahip olan toprak sahiplerinin ihtiyacı olan işgücü gereksinimini karşıladığını söyleyebiliriz.

Onun sahip olduğu toprak miktarı ise 120 dönüm idi. Bu arazinin 60 dönümünde ekim yapıyor 60 dönümünü ise nadasa bırakmaktaydı. Yine yukarıdaki tasnife göre gayri müslim hanenin reisi olan Dimitri (?) de imalat-ı cesime grubu dahilinde tarım işletmesine sahipti.¹⁶

Tablo 3. Toprak Dağılımı

Arazinin Cinsi	Toplam Miktar Dönüm	Toplam Araziye Oranı %	Hane Başına Düşen Ortalama Ekili Toprak Dönüm
Ekili alanlar	1858	51,0	37,16
Nadas alanlar	1718	47,1	34,36
Çayır alanlar	70	1,9	1,4
Toplam	3646	100,0	

Köydeki, ekili ve çayır araziden dönüm başına elde edilen gelirin sahip olunan toprağın niteliğine bağlı olarak hane ölçeğinde değiştiği görülmektedir. Örneğin 10'ar dönüm çayır araziye sahip olan 2 ve 3 nolu hanelerin dönüm başına kazançları farklı olmuştur. Çünkü, 2 numaralı hane reisi İbrahim Ağa oğlu Ahmet 45 kuruş kazanırken 3 numaralı hane reisi olan Hacı Yusuf oğlu Ali Ağa 36 kuruş kazanç sağlamıştır. Aynı şekilde 25 'er dönümlük çayır araziye sahip olan 27 numaralı hane reisi Kemal oğlu Ahmet ve 29 numaralı hane reisi olan Kemal oğlu Mehmet hem birbirinden farklı hem de diğer iki haneden daha az gelir elde etmişlerdir. Yani toprak miktarı artıkça elde edilen gelirden düşme olmuştur. Üstelik, aynı durum yani aynı dönüm arazi miktarından farklı gelir elde edilmesi tahıl ekilen arazi içinde geçerlidir. Çünkü, 10 dönüm araziden dönüm başına 212.4 kuruş gelir kazanan olduğu gibi 104.5 kuruş gibi çok farklı bir miktarda gelir elde eden haneler olmuştur. Yine, 40 dönüm ekili araziden 115.2 kuruş ve 70.2 kuruş kazanan hanelerin olması, ya da 30 dönüm ekili araziden 94.2 kuruş veya 84.6 kuruş kazanan hanelerin varlığı, sahip olunan arazinin niteliklerine, kullanılan tohuma, sahip olunan donanımına vb. koşullara göre verimliliğin değiştiğini göstermektedir.

Grafik 2. Toprağın Kullanım Şekli

¹⁶ Bir başka resmi tarife göre ise; bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre ala, evsat edna yerden olmak üzere üç şekilde sınıflandırılmıştır. Buna göre ala arazi 60-80 dönüm evsat ya da orta halli yerden 80-100 dönüme, edna veya kıraç yerden 100-150 dönüme karşılık olarak bilinmektedir. Buradaki dönümden kasıt ise eni boyu 40'ar adım olan bir yüzölçümüdür. Bkz. M. Öz, Osmanlı Tarımı, www.history.hacettepe.edu.tr; Hiç kuşkusuz Çukurhisar köyünün arazisinin Orta Anadolu topraklarının karakteristik özelliği olan kıraç bir arazi olduğunu kabul edersek köyün hanelerinin büyük bir kısmının topraklarının edna tasnifine dahil olduğunu düşünebiliriz.

Aynı şekilde köyde verimliliğin toprak miktarı ile ters orantılı olarak değiştiği de görülmektedir. Nitekim, köy genelindeki araziden elde edilen toplam gelirin, dönüm başına düşen ortalamasının 69.00 kuruş olması gerekirken, köyde 140 dönüm ekili araziden dönüm başına 49.9 kuruş ya da 100 dönüm ekili araziden dönüm başına 64.1 kuruş gelir elde edilmiş olması, toprak miktarı ile dönüm başına elde edilen gelir arasında ters bir orantı olduğunu daha da belirginleştirmektedir. Fakat köydeki 19 hanenin sahip oldukları ekili araziden ortalamanın üzerinde bir değer olan 70 kuruş ve daha fazla kazanç sağladıklarını ve yine ortalamanın biraz altında bir değer olan 60-70 kuruş arasında kazanç sağlayan 9 hanenin de var olduğunu düşünürsek, köydeki hanelerin yarısından fazlasının sahip oldukları ekili arazilerinin tarıma elverişli olduğunu ve hanelerin de bu toprakları işleyecek oranda iş gücüne ve gerekli donanımına sahip olduklarını düşündürmektedir.

Ayrıca elimizdeki bu verilerin istisnası olsa da (köyün toprak dağılımı, ekim yapılan ve nadasa bırakılan toprak miktarı açısından) ülkenin diğer bölgeleriyle de paralellik gösterdiğini de söyleyebiliriz. Örneğin yine Bilecik’ de eşit hane sayısına sahip olan (50 hane) Gölviran köyünün verileriyle karşılaştığımızda; Gölviran’ da toplam toprak miktarı 778 dönüm ve bunun hane başına düşen oranının ise, 15.01 dönüm olduğunu görmekteyiz. Ayrıca toplam ekili alan 560.5 dönüm iken, nadasa ayrılan toprak miktarı 217.5 dönümdür. Aynı şekilde, hane başına düşen ekili toprak oranı 11.21 nadasa bırakılan toprakların hane başına düşen oranı ise 4.35’dir. Tüm arazi içinde ekili toprak yüzdesi % 65 nadasa bırakılan toprakların yüzdesi de 27.95’dir (Öztürk,1996,s.124).

Hiç şüphesiz bu oranlama Çukurhisar’da ki verilere göre, daha az miktar toprağın nadasa bırakıldığını ve daha fazla miktar toprağında işlenmiş olduğunu göstermektedir. Fakat Bilecik geneli ve Bursa üzerinde yapılan incelemelerde oran yine % 45 olarak verilmektedir. Yani, sahip olunan toprakların yarısında ekim yapılır iken, yarısında ekime hazırlık ve dinlendirme dönemi niteliğinde olan nadas işlemi yapılmaktadır (Öztürk, 1996,s.128). Yine, Kozluca’da ki toplam 5623 dönüm arazinin 2875 dönümü ekili 2748 dönümü ise nadasa bırakılmıştır. Nitekim, kullanılabilir arazi miktarı toplam arazinin %51’ne, nadasa bırakılan arazi ise toplam arazinin % 49’na karşılık gelmektedir. (Doğru, 2000,s.202).

Köydeki ekili toprakların kullanımında ise, ekili alanların sadece hububat ve diğer tarla ürünlerinin üretimine ayrıldığını görmekteyiz. Nitekim, bu ürünler içinde en önemli pay 40 hane tarafından yetiştirilen hinta yani buğday ekimine aittir. Bunun dışında özellikle hayvan yemi olarak ta kullanılan şair yani arpa ve burçak ekimi yapılmaktadır. Ancak burçakın diğerlerine göre ekimi ve sağlanan ürün miktarı daha azdır. Buna karşılık kayıtlarda sebze, meyve ve bağcılık vb. üretilere yer verilmemesi ilginçtir. Bu durum, iklimin buna olanaklı olmadığı ya da temettuat sayımlarında meyve, sebze ekiminin hane içi tüketimine ayrıldığı düşüncesiyle kayıtlarda yer verilmediği şeklinde yorumlanabilir (Doğru, 2000,s.202). Fakat Çukurhisar için bu gerekçeler çok da geçerli olmayabilir. Çünkü, bölgede bu ürünlerin yetiştirme geleneğinin ve bilgisinin olmadığı olasılığını da düşünmek gerekmektedir. Öyle ki, köyde sebze ve meyve yetiştirilmesine Cumhuriyet döneminde başlandı söylenmektedir.¹⁷ Söz konusu olan bu dönem içinde ise, bu ürünlere olan gereksinimin Sarıcakaya, Söğüt vb. yakın ve civar köylerden sağlandığını söyleyebiliriz. Kısacası

¹⁷ Çukurhisar da sebze ve meyve bahçeciliğini ilk yapan ve geliştiren Hacı Ömer Özaydın olmuştur. Yine bugün çevresi bahçe ve kavak ağaçları ile çevrili olan ve yeşil bir görünüm kazanan köyde, ağaç yetiştirilmesi de geç bir tarihte başlamıştır. Ancak istasyon çevresinde bir kısmı kesilmiş olsa da Almanlar tarafından dikilen ve bugün 100 yaşından büyük ağaçlar vardır. Ayrıca, bahçeciliğin köy genelinde yaygınlaşmasında 1930’lu yıllarda köye yerleştirilen Balkan göçmenlerinin çok büyük katkısı olmuştur. Özellikle köylüler tarafından kullanılmayan bataklık arazilerin göçmen ailelerine verilmesi onların buralarda ağaç dikimi ve sebze meyve yetiştiriciliğine başlamaları köyün fiziksel görünümünde ve ekonomik sosyal yapısının değişmesinde etkili olmuştur.

köyde hububat dışında piyasaya ya da kendi tüketimlerine dönük farklı cins sebze, meyve ve bağcılık benzeri üretim yapılmaya gidilmemiştir. Ancak, üretilen hububatın kendi ihtiyaçlarının üzerinde bir miktar olması, bu ürünlerin yetiştirilmeyen diğer ürünlerle değiştirildiğini ya da çevre yerleşim birimlerine satıldığını göstermektedir. Çünkü, kayıtlardaki araba kiracılığından sağlanan gelirin varlığı muhtemelen yolcu taşımacılığından sağlanacak gelirden çok mal taşımacılığın ait bir gelir izlenimi yaratmaktadır. Özellikle hem toprak sahibi olanların hem de geçimlik düzeyin altında toprağa sahip olanların koşum için kullanılabilecek hayvanlara sahip olduklarını kayıtlardan izlemek mümkündür.

Köyde yetiştirilen hububatın ise, sadece aile içi tüketimde kullanılmadığına dair bir takım kanıtlar vardır. Şöyle ki, yapılan hesaplamalara göre, bir kişinin yılda tüketebileceği buğday miktarı 196.5 kg. olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Bu durumda ortalama bir hanede 5 kişinin bulunduğu varsayımından hareketle 50 hanede yaşayan 250 kişi için yıllık (250x196.5=49125kg) buğdaya ihtiyaç vardır. Yıllık buğday üretiminin ise, 7290 kile olduğunu biliyoruz.¹⁹ Ve günümüz değer ölçülerini baz alarak, 1 kile buğdayın ortalama en az 30 kg. buğday ağırlığına eşit olduğunu kabul edersek, köydeki buğday üretiminin kilogram cinsinden ifadesi 7290x 30= 211650 kg. olacaktır. Bu miktardan 250 kişinin yıllık tüketeceği toplam buğday miktarını ve öşür olarak ödenecek miktar 49125+705.5= 49830.5 kg'dır. Bu miktarı toplam üretilen buğday miktarından çıkardığımızda ise; 211650-49830.5=161819.5 kg'lık buğdayın fazla olduğunu anlayabiliriz. Bu miktar buğdayda yaklaşık 823 kişinin daha yıllık buğday gereksinimlerini karşılayabilecek bir düzeyi ifade etmektedir. Aynı hesaplamayı, İstanbul kilesini baz olarak yaptığımızda ise; 1 İstanbul kilesinin 25.6 kg. buğday ağırlığına eşit olduğunu bildiğimize göre; Köyde 7290 kile buğdayın İstanbul kilesi cinsinden değeri 18824 kg'lık buğday ağırlığına eşdeğerdir. Bu miktardan 250 kişinin tüketeceği 49125 kg'lık buğday miktarını sonrada öşür olarak ödenen 18662.4 kg'lık miktarı düştüğümüzde ise; köyde hala 118836.6 kg'lık fazla bir üretimin olduğunu görmekteyiz ki, bu miktar buğdayda yaklaşık 604 kişinin daha ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olacağını göstermektedir. Yani bunun anlamı; köyde üretilen buğday miktarı, köyün toplam tahmini nüfusunun iki buçuk katını daha besleyebilecek bir oranı ifade etmektedir. Ayrıca, köyde ekmek yapımında buğdayın dışında yaygın olarak hayvan yemi olarak bilinen arpanın da kullanıldığını düşünürsek ²⁰ toplam üretilen buğdayından artı ürün olarak ka-

¹⁸ Bir başka hesaplamaya göre de kişinin yılda tüketeceği buğday miktarı 190-235 kg. arasında değişmektedir. Uzmanlar bu rakamlara ulaşırken bir kişinin ortalama günlük kalori ihtiyacı, vücut büyüklüğü, çalışma süresi ve iklim koşullarına bağlı olarak değişen 1.625 ile 2.011 kaloriye olan ihtiyacı 190-235 kg. Buğdaydan sağladığını hesaplamışlardır. Yine temel besin kaynağının ekme olan Osmanlı köylüsünün yılda tüketeceği un miktarının 177 kg buna karşılık olan buğday miktarının ise; 208 kg. Buğdaya karşılık geldiği hesaplanmıştır. Güran (1998), s.93; Öztürk (1996), s.147.

¹⁹ Köyde 729 kile buğday öşür olarak verilmektedir. Öşür ise, elde edilen ürünün onda biri olduğuna göre köyde yetiştirilen toplam buğday miktarı 7290 kiledir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 8 ve 9'a.

²⁰ Köyümüz halkından 92 yaşındaki Ummahan Yüksel köyde yaygın olarak arpa ekmeğinin kullanıldığını bildirmiştir. Aynı şekilde 1996 da 78 yaşında vefat eden babaannem de hem kendi çocukluğunda hem de ailesinden dinledikleri bilgilere göre arpa unundan yapılan ekmeğin ağırlıklı olarak yapıldığını buğday ekmeğini daha çok köydeki varlıklı ailelerin kullandığını bildirmişti. Hiç kuşkusuz bu zaman açısından daha yakın bir dönem işaret etmiş olsa da arpa ekmeğinin tercih edilme nedeni ekonomik zorluklara, üretimin kısıtlılığına bağlı olabileceği gibi eskiden beri devam eden alışkanlığın ya da yokluk dönemlerinin bir yansıması olarak ta karşımıza çıkabilir. Ayrıca, aynı konuda fakat bir başka bölgeye ait Ş.Pamuk'un, 1869-1870 yılına ait İngiliz raporlarına dayanarak verdiği bilgiye göre Karadeniz de köylülerin kıyı kesiminde mısırdan iç bölgelerde ise arpa ve çavdar karıştırarak elde edilen kara ekmeği tükettiklerini yazmış olması Anadolu'da arpa ekmeğinin bulunduğunu ve tüketildiğini göstermektedir. Bkz. Ş.Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913, İstanbul, 1994, s.206.

lan miktarı daha da artıracığını kabul edebiliriz. Fakat yetiştirilen buğday miktarının bir bölümünün de tohumluk olarak ayrılacağını da unutmamak gerekmektedir.²¹

5. HAYVANCILIK

Tarım işletmeleri; çekim ve yük taşımada güçlerinden yararlanmak, gübre sağlamak, ailenin peynir, süt, yağ, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak ve bu ürünleri piyasa için üretmek amaçlarıyla hayvan yetiştirirler. Bu amaçlardan hangisinin ağırlıklı olacağını ise, üretimin hedefleri tayin eder. Öyle ki, tarla tarımının temel faaliyet olarak yürütülen bölgelerde hayvancılık tarım üretimine yardımcı araç niteliğinde hayvanları kullanır. Yani buralarda hayvanlar gübre sağlar, taşıma, çift sürme harman dövme işlerini görür, çiftçinin hayvan ürünü ihtiyacını karşılar. Buna karşılık hayvancılığın temel faaliyet olarak yürütüldüğü yerlerde pazar için et, süt, deri, ve yapağı üretmek hayvan yetiştiricisinin temel hedefidir. Aynı zamanda hayvan varlığı tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu sanayi öncesi ekonomilerde “birikmiş hazır servet” niteliğindedir (Güran, 1998,s.100). Bu nedenle en önemli zirai faaliyetlerden birisi olarak nitelenen hayvan yetiştiriciliği temettuat sayımlarında üzerinde ayrıntılarıyla durulan vergi kalemlerinden birisi olmuştur. Temettuat defterlerinde gayr-i menkullerden hemen sonra yer verilen hayvan sayımlarında; hayvanların cinsleri, yaşları ve elde edilen gelirleri ayrı ayrı gösterilmiştir. Böylece bir köy veya kasabada en çok hangi hayvanların beslenip yetiştirildiği ve bunlardan ne ölçüde kazanç sağlandığını tespit etmek mümkün olabilmektedir (Kütükoğlu,1995,s.409). Nitekim, 1845 sayımlarına göre Çukurhisar’ daki küçükbaş hayvan varlığı ve elde edilen hasılları şöyledir;

Tablo 4. Çukurhisar’ da ki Küçükbaş Hayvan Sayısı ve Geliri

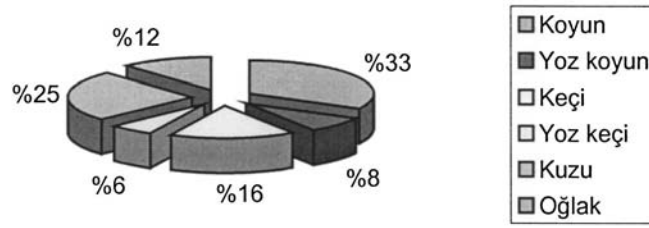
Cinsi	Sayısı	Değeri (kuruş)	Geliri (kuruş)	Toplam küçükbaş hayvanların içinde oranı %	Toplam küçükbaş hayvanların geliri içindeki oranı %
Koyun	260	5	1300	32,9	63,3
Yoz koyun	64	5	320	8,1	15,6
Keçi	128	2,5	320	16,2	15,6
Yoz keçi	46	2,5	115	5,8	5,6
Kuzu	199			25,2	
Oğlak	94			11,9	
Toplam	791		2055	100,0	100,0

Çukurhisar köyünde 9 hane tarafından yapılan küçükbaş hayvan yetiştiriciliği kayıtlara yansdığı ve yukarıdaki tablo da görüldüğü üzere, koyun ve keçi yetiştiriciliği şeklinde yapılmaktaydı ve sayısal olarak keçi koyundan daha azdı. Kuşkusuz bu durum bölgenin ova-

²¹ Özellikle tarımda gübre ve kimyevi maddelerin kullanılmadığı dönemlerde en önemli tarım girdisi tohumdu ve 1844-1846 yılları arasında buğdaydan birim başına 4-7 kat hasıla alınabildiği hesaplanmıştır. Arpadan alınan oranın ise bire yedi’ ye kadar yükseldiği hesaplanmıştır. Ancak bu oranda Batı Avrupa ülkelerinde birim başına alınan hasıladan düşüktür.Bkz: Güran, (1998) s.98-99.

lık olması ve keçinin ağılda beslenmek yerine arazide hatta ağaçlık alanlarda yetiştirilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Aksi takdirde bu köy genelinde keçi yetiştiriciliği ne geçim standardı ne de vergi açısından koyun yetiştiriciliğinden farklı bir ekonomik değere sahiptir. Çünkü, hem koyun hem keçiden elde edilen gelirin aile kazancına getirisi aynıdır ve bu oran bu köy için 5 kuruşa karşılık gelmektedir. Yine, aynı şekilde köydeki 64 yoz koyun ve 46 yoz keçiden adet başına 2.5 kuruş gelir elde edilmektedir. Toplam küçükbaş hayvan geliri ise, 2055 kuruştur. Bu elde edilen toplam hayvan gelirlerinin % 64.1'ne köyün toplam hasılının da % 1.40 karşılık gelmektedir. Bu nedenle toplam hasıl içinde küçük baş hayvancılığın getirisi önemli bir paya sahip değildir. Nitekim, bu rakamların anlamı, köyde 9 hane tarafından yapılan (üstelik, bu ailelerde sadece hayvan besleyen değil toprak sahibi olan ve araba kiracılığı vb işlerle uğraşan ailelerdir) küçükbaş hayvancılığı kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yaptıklarını fakat yinede çok büyük oranlarda olmasa da et, süt, yapağı veya canlı küçük baş hayvanı satımından da gelir sağlandığını göstermektedir.

Toplam küçükbaş hayvanların türlerine göre dağılımı

Grafik 3. Küçükbaş Hayvan Dağılımı

Köyün küçükbaş hayvan varlığına dair olan bu verilerini yine Bilecik'in Gölviran köyü ile karşılaştırdığımızda; Gölviran köyünde 71 sağmal keçiden 390 kuruş 4 sağmal koyundan da 40 kuruş gelir sağlandığını görmekteyiz. Öyle ki, bu rakamlar bize Bilecik'e bağlı bu köyde küçükbaş hayvancılığın sayısal olarak çok önemli boyutlarda olmasa da keçi yetiştiriciliğinin ağırlıklı olarak yapıldığını ve aynı zamanda da keçi ve koyundan adet başına elde edilen gelirinde Çukurhisar'dan daha fazla olduğunu göstermektedir.²² Fakat küçük baş hayvancılığının gelişiminde hanelerin öncelikli tercihi belirleyici olduğunu söylememiz gerekir. Çünkü küçükbaş hayvancılığı bölgelerin özelliklerine (bölgenin dağlık olması, menzilhanelere ve büyük kentlere ve pazarlara uzaklığına ve savaş durumuna göre) ve hanelerin ekonomik durumlarına göre yapılması tercih nedeni olabilmekteydi. Şöyle ki, Rumeli de küçükbaş hayvan yetiştiriciliği gelenekselleşmiş iş kolları arasında sayılıyordu. Özellikle de Bulgarlar bu konuda söz sahibi olmuşlardı. Yine, Osmanlı devletinde et tüketimi genelde küçükbaş hayvan üretimine dayanıyordu. Bunun dışında savaşlar esnasında ordunun, barış dönemlerinde de büyük şehirlerin özellikle İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak üzere küçükbaş hayvan yetiştiriciliği önem kazanabiliyordu (Doğru,2000,s.212). Ayrıca, köy ekonomisi açısından da küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin hem daha kolay ve

²² Bir keçinin getirisi 5.5 kuruş bir koyunun getirisi ise 10 kuruş olmuştur. Bu durum aynı zamanda Çukurhisar'dan farklı olarak Gölviran da koyun ve keçinin ekonomik açıdan farklı değer taşıdıklarını da göstermektedir Öztürk (1996),s.156.

ucuz hem de aile içi tüketimde yünü, sütü, eti ve derisi bakımından her zaman için öncelik taşıyan hayvansal ürünler olduklarını söylememiz gerekmektedir.

Tablo 5. Çukurhisar'daki Büyükbaş Hayvan Sayısı ve Geliri

Cinsi	Sayısı	Değeri	Geliri
Sağmal camız	12	40	480
Camız çifti	58		
Kısır camız	2		
Camız	4		
Camız malak	2		
Malak	11		
Malak düve	1		
Sağmal kara sığır	19	25	475
Kısır kara sığır	17		
Kara sığır düve	16		
Öküz çifti	4		
Kara sığır öküzü	31		
Kara sığır çifti	58		
Kara sığır inek	9		
Sağmal inek	8	25	200
Kısır inek	12		
Buzağı	5		
Erkek dana	5		
Tosun	22		
Bargir (Beygir)	2		
Tay	6		
Kısırak	14		
Merkep-sıpa	11		
Toplam	329		1155

Köydeki büyükbaş hayvan varlığının temettuat kayıtlarındaki verileri bağlamında ve yukarıdaki tabloya yansıyan şekliyle incelediğimizde ise; sayısal açıdan toplam 329 hayvan varlığı ile karşılaşırız. Üstelik büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen hasılda çok önemli boyutlarda değildir. Nitekim, tabloda da görüldüğü gibi sağmal inek, kara sığır ineği ve sağmal camız dışında diğerlerinden yıllık gelirden kaydedilmemiştir. Ancak koşum hayvanı olarak kullanılan sığır, öküz sayısı önemli rakamlara ulaşmıştır. Aynı şekilde kayıtlarda sağmal, kısır, camız, camız malak vb. farklı isim altında verilen camız sayısı da toplam 90 adete ulaşmaktadır ki, bu durum bölgenin bataklık olmasının bir sonucu olduğu gibi aynı zamanda bu hayvanın sütü dışında koşum hayvanı olarak ta kullanıldığı olasılığı bulunduğunu göstermektedir. Yine, köyde hane başına düşen sığır yetiştiriciliği oldukça yaygındır. Hatta köyde sütü için beslenen yani sağmal adı altında beslenen inek sayısının 27 olmasına rağmen kayıtlardaki kara sığır, kısır inek ve kara sığır çifti gibi hayvanların toplam sayısının 96 olması bunlarında tıpkı camızda olduğu gibi koşum ya da yük taşımada kullanılabilceği izlenimini vermektedir. Zaten köy genelinde hayvan gelirinden daha faz-

la oranda araba kiracılığından gelir elde edilmesi mevcut büyükbaş hayvanlarının ağırlıklı olarak iş gücünden yararlandığı izlenimini doğrulamaktadır. Üstelik, mevcut ekili arazi miktarı ile koşum ve taşımada kullanılan tahmin ettiğimiz hayvanların sayısını karşılaştırdığımızda köydeki büyükbaş hayvanların ağırlıklı olarak iş güçlerinden yararlandığını ve özellikle de araba kiracılığı gibi hanelere önemli bir getirisi olan iş kolunda kullanıldığını biraz daha netleştirmek mümkündür. Çünkü bir işletme için çift sürmede ve taşımada kullanılan en önemli araç öküzdü (Doğru, 2000, 217). Ancak köydeki öküz sayısı ile ekili arazi miktarını karşılaştırdığımızda öküz başına düşen dönüm miktarının çok olduğunu söylememiz gerekmektedir. Şöyle ki, köyde ekili alan (mezru + çayır) 1928 dönümdür bu durumda sadece köydeki 35 adet öküzden bir öküz başına 55.08 dönüm toprak düşmektedir ki, bu oldukça yüksek bir değerdir.²³ Hatta çayır araziye bu hesaplama katmaz isek bile, öküz başına düşen ortalama ekili arazi miktarı 53.08 dönüm olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu da yüksek bir rakamdır. Üstelik yapılan hesaplamalara göre bir çift at bir iş gününde 6-7 dönüm bir çift öküz 3-4 dönüm toprak sürmektedir (Güran,1998,246). Yani bir çift öküz 15 dönüm toprağı sürmek için 4-5 gün kullanılırken aynı şekilde 10 dönümlük ekili toprağı olan bir aile, bu alanı sürmek için 1 çift öküzü ile 3.5-4 gün, 1 çift atı ile ortalama 2 gün sürüm yapmalıdır.²⁴ Ayrıca, hesaplamalarda da görüldüğü üzere, çift sürmede at öküzden daha randımanlı olmasına rağmen çetin arazi koşullarına uyum sağlayamıyor ve gücü yetmiyordu. Yine, bir atı bir yıl boyunca arpa, yulaf, ot, kepek ve samanla beslemek gerekiyordu. Oysa, öküz 7 ay süre ile burçak ve samanla besleniyor ve yılın geri kalan aylarında otlamak üzere çayıra salınıyordu. Bu nedenle öküzün beslenme giderleri daha azdı. Bundan dolayı da çift sürmede öküzün gücünden yararlanmak daha yaygındı. Ancak köy genelinde bu hayvana sahip olan hane sayısı çok azdı. Hatta öküzün dışında at, beygir vb. koşum hayvanlarının da sayı itibarıyla yetersiz olması köyde ekim alanlarının sürülmesinde öküzle birlikte köyün hayvan varlığı içinde gösterilen kısır kara sığır, kara sığır öküzü, kara sığır çifti, kara sığır ineği ve kısır inek gibi sığır türlerinin de koşum ve ulaşımda kullanıldığını göstermektedir. Nitekim, bu durumda hayvan başına düşen ekili alan oranı ortalama 15 dönüme düşmektedir.

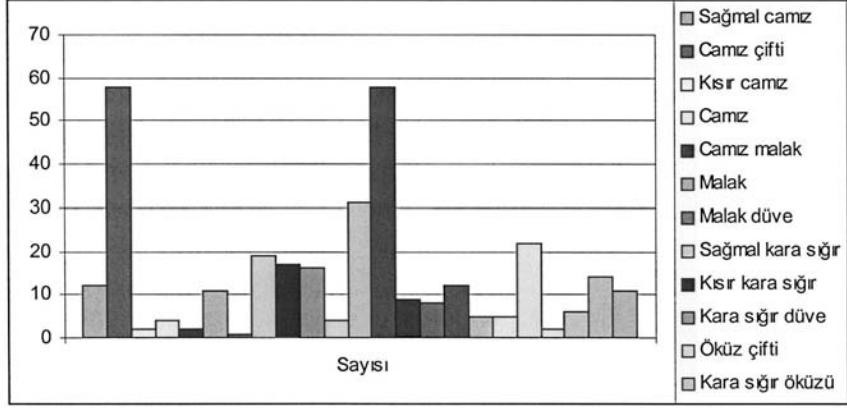
Aynı şekilde köydeki, hayvan varlığının hane genelinde dağılımına baktığımızda; toplam 329 büyükbaş hayvan sayısının hane başına ortalaması 6.58 iken, koşum ve taşımada kullanılan tahmin ettiğimiz kısır kara sığır çifti, camız, öküz çifti, kara sığır öküzü, kısır inek, tay, kısırak, merkep-sıpa, beygir gibi hayvanların toplamının hane başına ortalama oranının 2.62 olması, hemen hemen tüm hanelerde bu tür büyükbaş hayvanların beslendiğini göstermektedir. Bir başka deyişle köydeki 50 hanenin her birinin ekim ve sürüm yapabileceği ya da yük taşımada kullanabileceği en az iki büyükbaş hayvanı var demektir. Zaten, kayıtlarda 30 dönümlük tarlada ekim yapan 25 nolu hanenin 3 kara öküzü, 70 dönümlük tarlada ekim yapan 18 nolu hanenin 2 kara sığırı, 2 camız çifti 1 beygiri 40 dönümlük arazi eken 14 nolu hanenin 2 camız çifti, 2 kara sığır çifti, 20 dönümde ekim yapan 9 nolu hanenin 2 kara sığır çifti, 1 kısır camız, 35 dönümü olan 5 nolu hanenin 2 camız çifti ve 140 dönüm arazide ekim yapan 1 nolu hanenin 3 camız çifti, 5 kısır kara sığır, 5 kara sığır çifti, 5 kısır kara sığır olduğu gibi 2 kısırak ve 1 tayı vardır. Kuşkusuz, bu durum toprak miktarına bağlı olarak beslenen büyükbaş hayvan sayısının arttığını göstermektedir. Fakat, aynı zamanda 40 dönüm ya da daha az miktarda toprağına sahip olanlarında kendi ihtiyaçlarından

²³ Ummahan Yüksel, çayır arazide hububat vb. tarım ürünlerinin ekimi yapılmadığını sadece ot yetiştirildiğini söylemiştir. Zaten çayır arazi için ödenen bedel-i öşür adıyla alınan vergi de bu durumu doğrulamaktadır.

²⁴ Çift sürmek kullanılan tahta saban ucunda demir bulunan eğri sopadan ibaretti bundan ötürü tek kelimeyle toprağı sürmeye değil çizmeye yarayan bir araçtı. Bkz. Pamuk (1994), s.207-208; Bu nedenle hanelerin her ne kadar sabanı bağlayacağı öküzü olsa da çift sürmek çok zor ve yavaş işleyen bir süreçti.

fazla sayıda hayvan beslemeleri, bu hayvanların kiraya verildiğini de düşündürmektedir. Bir başka deyişle toprak miktarı çok olanların çok sayıda koşum ve yük taşımada kullanacağı hayvanları olduğu gibi daha az miktarda toprağa sahip olanlarda yine kendi ihtiyaçları dışında kullanabilecek ölçüde hayvan beslemişlerdir.

Grafik 4. Büyükbaş Hayvan Dağılımı

Kısacası, köyde büyük ve küçükbaş hayvan olmak üzere toplam 1120 adet hayvan bulunduğunu bunun ortalama % 29.37'nin büyükbaş % 70.63'nün de küçükbaş hayvan olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu hayvanlardan elde edilen toplam hasıl da 3210 kuruş olmuştur. Ve bu gelirin % 35.98'i büyükbaş hayvancılıktan % 64.02'inin küçük baş hayvancılıktan sağlandığı görülmektedir.

Bu rakamların da açıkça gösterdiği gibi köy de küçük ve büyük baş hayvancılık öncelikli olarak tarımsal faaliyeti desteklemek ve et, süt, yapağı vb. kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmıştır. Fakat ihtiyaç fazlasının oluşması durumunda (özellikle küçükbaş hayvan ürünleri) bu ürünlerin satışının yapıldığı bundan da çok önemli boyutlarda olmasa da hanelerin ekonomilerine önemli bir katkı sağladığı görülmektedir. Ayrıca koşum hayvanı olarak kullanılabilen hayvanların gerektiğinde nakliyecilikte kullanılması, köyde tarımsal faaliyetle birlikte onu tamamlayan ve onun artı değeri niteliğindeki ürünlerin satıldığını göstermektedir. Bunun dışında kayıtlarda hane reislerin gelirleri içinde gösterilen "davar ahz ve itası" şeklinde ki hayvan alış-satışını ifade eden ibareler, köyde ticari bir yaşamın var olduğu anlamına da gelmektedir. Öyle ki, köydeki 50 hanenin 40 hanesi tarafından yapılan²⁵ (yani hizmetkar olan hanelerin dışında neredeyse geriye kalan tüm haneler tarafından) ve en az 50 ile en çok 2500 kuruş arasında gelir getiren bu uğraştan köy genelinde toplam 11315 kuruş gelir sağlanmaktadır ve bu miktar köyün toplam kazancının % 7.8 eşittir. Nitekim, haneler bazında araba kiracılığı ve davar ahz ve itası adıyla yapılan ticaret kazancı şöyledir;

²⁵ Söz konusu olan 40 haneden Tablo 6'da (*) şeklinde işaretlenen 4, 10, 11, 30,31 ve 34 numaralı olan 6 hanesi hayvan ahz ve itası 50 numaralı hane ise, hem bu işle hem de bakkalcılık ve araba kiracılığı ile aynı anda uğraşmaktadır. Ayrıca bu hanelerin tümünün tarımla da uğraştığını unutmamak gerekmektedir.

Tablo 6. Araba Kiracılığı ve Hayvan Ticareti

Hane no	Araba kiracılığı ve diğer gelirler	Hane no	Araba kiracılığı ve diğer gelirler
1	300	26	150
2	300	27	150
3	200	28	
4*	600	29	80
5	200	30*	800
6	350	31*	600
7	150	32	150
8			80
9	100	34*	500
10	90	35	150
11	150	36	115
12	500	37	
13	450	38	
14	400	39	
15	380	40	
16	150	41	
17	300	42	100
18	200	43	300
19		44	
20	150	45	60
21	50	46	100
22		47	
23	80	48	
24	150	49	80
25	150	50	2500
Toplam 11315			

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi köy genelinde yaygın bir şekilde araba kiracılığının yapılmış olması çok önemlidir. Hatta elde edilen % 7.8 lik gelirden de öte bu faaliyetin yapılmış olması önemlidir. Çünkü, her şeyden önemlisi bu faaliyetin varlığı, köyün ve köylünün yakın çevresi yani köyün dışındaki yerleşimler ve yaşantılar ile iletişime geçtiğini göstermektedir. Bu da köyün kapalı ilişkiler ağına bağlı olmadığını, dışa açık bir yapıda olduğu anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, köydeki tarımsal üretimin geçimlik düzeyin üzerinde bir üretim kapasitesine de sahip olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü tarımsal üretimi, geçimlik düzeyde tutan ve gelişmesini engelleyen en önemli faktörlerden birisi, taşınma faaliyetlerinin yetersiz olmasıydı (Güran,1998, s.69). Ancak, elbette ki, bu durumu olduğundan çok büyük göstermek ya da çok önemli rakamlarda taşınma işinin yapıldığını söylemek doğru olmaz. Bu nedenle, bu durumu sahip olunan ulaşım imkanları içinde düşünmek gerekir.

Çünkü, köyün Eskişehir, Bilecik ve Söğüt yol güzergahı üzerinde olması, çevre köylere de yakın mesafede bulunması araba taşımacılığının gelişimine olumlu etki yapmıştır. Yine, yeterli koşum hayvanına sahip olmakta taşımacılık işinin gelişiminde önemlidir. Fakat, taşınacak ürünün buğday, arpa vb. hacimli ürünler olduğunu düşündüğümüzde bunun çok büyük miktarlarda olamayacağını ve yine uzak mesafeye taşınamayacağını unutmamak gerekmektedir. Zira, at veya öküzün çektiği bir araba ancak bir atın sırtında taşıyabileceği yükün beş katını taşıyabilir. Aynı şekilde hayvan sırtında yapılabilecek taşıma işi, bir üretim bölgesinin pazar alanını 75-100 km. ile sınırlandırmaktadır (Güran,1998,s.71-72). Bu nedenle, bu koşullar içinde söz konusu olan araba kiracılığının ancak yakın çevre yerleşimlerine yapıldığını ve mahalli pazarlara dönük olduğunu düşünmemiz doğru olacaktır. Ve elbette ki, bu işten artı kazanç sağlanmış olması, köylü üzerine taşıma maliyetinin getirdiği yükünde, kazanca göre çok yüksek olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Hayvancılık içinde değerlendirilmesi gereken diğer bir konu ise, arıcılıktır. Fakat köy genelinde arıcılık hem gelir ve hem sayısal açıdan önemsiz bir yer tutmaktadır. Çünkü sadece 4 hane tarafından toplam 10 kovan olarak yapılmaktadır. Elde edilen gelir ise, kovan başına 15 kuruş olmak üzere toplam 150 kuruştur. Bu nedenle köyün toplam yıllık hasılı içinde payı da çok azdır. Halbuki, mevsimin ve bölge özellikleri açısından önemli gelir grupları arasında değerlendirilen Milas' ta arıcılık büyük bir atılım göstermiş kovan sayısı balmumu üretimi nedeniyle 25 bine çıkmıştır (Adıyeye,1995,s.199). Zaten, aynı tarihte arıcılık Bilecik' te de toplam hasıl içinde önemli bir yer tutmamıştır. Örneğin Gölviran' da 51 kovan olsa da ortalama 11 kuruş getiri sağlanmıştır (Öztürk,1996, s.165). Yine Kozluca' da ortalama her hane için bir kovan düştüğü halde 1844 yılında bir kovan hasılı 18 kuruş iken, 1845 yılında alınan karar gereğince 10 kuruşa indirilmiş ve öşürü de kovan başına 2 kuruş olarak hesaplanmaya başlamıştır (Doğru,2000,s.221).

6. VERGİ DAĞILIMI

6.1 Vergü-yi Mahsusa

Kırsal nüfusun yaşam koşullarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirleyen vergilendirme aynı zamanda gelir dağılımının da temel mekanizmasıdır. Çünkü, vergiler zorunlu ve kaçınılmaz olarak köylünün elde ettiği gelirden öncelikle yapılması gereken ödemelerdir. Bu nedenle Tanzimat'la birlikte kazanca göre vergilendirme ilkesinin ve vergi toplama usulünün değiştirilerek aracı kurumların ortadan kaldırılmak istenmesi devletin mali yapısında zamana ve şartlara göre köklü bir değişim yapmak istemesinin bir ifadesiydi. Nitekim bu kararın ilk uygulamalarından olan vergü-yi mahsusa “herkesin tahammül ve takatı ve kar ve kisbi ve temettü ve ticareti”ne göre her köyün kendine düşen vergi miktarının haneleri arasında paylaşılması demektir. Bu yeni vergi bir anlamda eski dönemin “tekalif-i örfiyye” adı altında alınan çok sayıda vergilerinin birleştirilerek tek bir vergi kalemine indirilmesi anlamını içermekteydi. Ancak, bu vergilemede “vergi matrahı” köydü ve “efrad-ı ahalinin hisse-i teklifleri köyce muayyen ise de hisse-i umumiyyesi köyden talep ve ahz” olunmaktaydı (Güran, 1998,s.199). Nitekim, Çukurhisar köyünde 1844-1845 temettuat defteri verilerine göre “ahz ve tahsil” olunan vergü-yi mahsusanın hanelere göre dağılımı şöyledir;

Tablo 7. Toplam gelir ve Vergü-yi Mahsusa

Hane no	Vergü-yi mahsusa	Kayıtlardaki toplam temettü	%
1	460	7896,5	5,8
2	335	7298	4,6
3	150	5193	2,9
4	250	8040	3,1
5	146	3404	4,3
6	252,5	5787	4,4
7	155	3698	4,2
8	20	300	6,7
9	121	1463,5	8,3
10	235	5264	4,5
11	252,5	5905,5	4,3
12	252,5	5997	4,2
13	195	3607	5,4
14	126	3208	3,9
15	235	5924	4
16	224	3083	7,3
17	235	2863	8,2
18	245	3616	6,8
19	252,5	3408	7,4
20	255	3124	8,2
21	150	2441	6,1
22	30	200	15
23	152	2931	5,2
24	171	2922	5,9
25	170	1685	10,1
26	252	3462	7,3
27	252	4932	5,1
28			
29	55	2496	2,2
30	252,5	4848	5,2
31	245	3897	6,3
32	116	1195	9,7
33	160	2229	7,2
34	235	4100	5,7
35	122	2220	5,5
36	55	889	6,2
37			
38			
39			
40	40	100	40
41	30	150	20
42	45	550	8,2
43	100	2838	3,5
44		100	
45	100	2209	4,5
46	100	2357	4,2
47	30	200	15
48		150	
49	40	754	5,3
50	330	7115	4,6
Toplam	7629,5	146049,5	316,5

Tabloda görüldüğü üzere vergü-yi mahsusa hedeflendiği gibi hanelerin kazancına göre farklı oranlarda alınmıştır. Bu nedenle hem Tanzimat'ın ilkelerine hem de oluşturulmak istenen yeni mali düzenin ilkelerine uygundu. Zaten kazanca göre alınma ilkesine göre hareket edilmeseydi köyde hane başına düşen vergi miktarının yaklaşık 157 kuruş olması gerekiyordu. Çünkü, temettü kayıtlarında verilen ve köy halkının 1844 yılında ödemesi beklenen vergi yekunu 7580 kuruş olarak gösterilmiştir.²⁶ Halbuki, yukarıdaki tablo genelinde hanelerin ödediği vergi miktarına baktığımızda bu oranın altında 20 hanenin olduğunu görmekteyiz. Yani bu durumda köyün ödemesi gereken vergü-yi mahsusa miktarı, hane sayısına bölünerek tahsis edilmemiştir. Hanelerin kazancı göz önünde bulundurulmuştur. Ancak, kazanca göre alınan bu vergi miktarının gerçekten hakkaniyet ölçüsünde toplanıp toplanmadığına baktığımızda ise, bu kurala çokta dikkat edilmediğini görmekteyiz. Örneğin köy genelinde hizmetkarlık kazancıyla geçinen 8 hanenin 4'ünden (8, 22, 40 ve 47 nolu haneler) kazançları dikkate alınmadan farklı oranlarda vergi alınırken, söz konusu olan diğer 4 haneden hiç vergi alınmamıştır. Yine, yıllık kazancı hane başına düşen vergi oranından yüksek olan aileler içinde verginin salınımı farklı olmuştur. Örneğin, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, yıllık kazançları 2446 kuruş olup bunun % 2.2'ni ya da yıllık kazançları 8040 olup bunun % 3.1'ini vergü-yi mahsusa olarak ödeyenler olduğu gibi yılda 100 kuruş kazanıp bu kazancının % 40'nı veya 200 kuruş kazanıp bunun % 30'nu vergi olarak ödeyenler olmuştur. Bunun dışında yine haneler arasında kazancının % 15, % 10.1 veya % 9.7'i gibi çok yüksek oranını ödeyenler olduğu gibi köy genelinde 20 hanede kazançlarının % 4 ile 6'sı oranında değişen miktarlarını vergü-yi mahsusa olarak ödemişlerdir. Fakat, bu durumun oluşmasında devletin, kazanca göre eşit vergi dağıtımını öngören ilkeyi uygulamaktan vazgeçtiği şeklinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Çünkü, bu durumun oluşumunda, bu verginin tarh ve salınımında görev ve yetki verilen muhtar ve imam gibi yerel sorumluların görevlerini layıkıyla yapmamaları ve suistimale neden olmaları daha belirleyici bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak, köyün 1844 temettü sayımları sonucunda ödediği bu vergi oranını, 1841 vergi oranları ile karşılaştırdığımızda hem hane bazında hem de köyün toplam vergi oranında azda olsa bir düşme olduğunu görüyoruz. Çünkü 1841'de köyün ödediği toplam vergi miktarı 7601 kuruş idi. 1844 vergi toplamında ise, 21 kuruş azalma olmuş. Yine, aynı şekilde haneler bazında da ödenen vergi oranında düşme olmuştur. Örneğin 1841 de 280 kuruş ödeyen Kemal oğlu Ahmet 1844 sayımı sonucunda 252 kuruş yine, 1841 de 300 kuruş ödeyen Deli Bekir Ağa 235 kuruş ödemişlerdir. Ancak en önemli fark 1841 vergi salınımında tüm köyden imam, öğretmen, hizmetkar vb. meslekten olup olamamalarına dikkat edilmeden herkes (54 hane) vergi yükümlüsü olarak işlem görmüşken 1844 vergi salınımında yukarıda görüldüğü gibi meslek sahibi olmayanlardan vergi alınmamış ve daha az kazananlardan bir takım suistimaller olsa da farklı oranda vergi alınmıştır. Bu nedenle kazanca göre ödeme ilkesinin 1841 vergi salınımına göre 1844 temettuat yazımlarında biraz daha dikkat edildiğini söyleyebiliriz (*BOA.ML.VRD. 480*). Nitekim yukarıdaki tablo genelinde oluşan vergi miktarının toplam gelire oranı % 5.2 olarak gerçekleşmiştir.

²⁶ Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi tüm köyün toplam geliri 146049.5 kuruş olmuştur resmi kayıta ise gelir 145880.5 kuruş olarak gösterilmiştir. Bu durumda 169 kuruşluk bir eksik bildirim söz konusudur. Yine aynı şekilde 50 hanenin ödediği vergü-yi mahsusa miktarı da resmi kayıta 7580 olarak gösterilirken her hanenin ödediği vergi miktarını alt alta yazdığımızda 49.5 kuruşluk fazla bir dağıtım yapıldığını görmekteyiz. Bu durumun nedeni büyük bir olasılıkla yanlış yazım ya da toplama hatasından kaynaklanmış olmalıdır.

6.2 Öşür

Köyde alınan diğer bir vergi de Tanzimat'la birlikte her yerde üründen onda bir değerinde alınması istenen öşür idi.²⁷ Ancak oldukça büyük meblağ tutacak olan öşürün aynı olarak mı yoksa bulunduğu yerde paraya çevrilerek mi parasının gönderilmesi konusu tartışma yaratmıştı. Çünkü öşür olarak toplanan hububatın dağılması harap olması merkezi hazinenin kaybı anlamına geliyordu. Nitekim harman zamanında öşürü toplayacak yetkilinin gelinceye kadar ürünün harmandan kaldırılması yasaktı. Bu da zaman alıyor harman yerinde bile ürünün zayıf vermesine neden oluyordu (Şener,1990,127-131). Aynı şekilde ürün zamanında toplanmış olsa bile her bölgede depo bulunmadığından üreticiden onda bir oranında öşür alınsa dahi bunun İstanbul'a ya da bir başka yere gönderilinceye kadar verilen zayıf daha da artıyordu. Üstelik kullanılan ölçülerde her yerde aynı değildi. İstanbul kilesinin kullanılması için sürekli uyarı yapılıyor. Ya da toplanıp kayıtlara geçirilen öşürün hangi ölçü ile ve hangi değer ile satıldığı kesin olarak yazılması isteniyordu.²⁸ Özellikle muhassalık döneminde toplanan öşürden bu şekilde çok zayıf verilmesi temettü sayımlarında kayıtlara geçirilen öşürün miktarı, satış değeri vb. özellikleri açısından daha dikkatli ve düzenli davranılmasını zorunlu kılıyordu.

Nitekim, temettuat kayıtları dahilinde Çukurhisar köyünün ödediği öşürü incelediğimizde öşürle ilgili üç bilgiyi kolaylıkla kayıtlarda bulmamız mümkün olmuştur. Şöyle ki, herkesin kaldırdığı mahsulden alınan öşürün önce kilesinin sonra kıymetinin yazılmış olması ve alta da kıymet (kuruş) olarak toplam değer verilmesi her hanenin ve dolayısıyla köyün yetiştirdiği yıllık toplam ürün miktarını hesaplamamıza olanak vermektedir. Aynı şekilde, bu durum köyde öşürün aynı olarak toplandığını fakat daha sonra bölgede ki geçerli satış fiyatı üzerinden paraya çevrilerek kayıtlara geçirildiğini göstermektedir. Öyle ki, aşağıdaki tablo da hanelerin ödediği öşür miktarları, kıymetleri ve toplam değerleri verilmiştir.

---

²⁷ Köyün temettü kayıtlarında öşür ve vergü-yi mahsusa dışında başka bir vergi alındığına dair kayıt düşülmemiştir. Hatta Gayr-i Müslim olan 50. haneden cizye alındığına ait bilgi de yoktur.

²⁸ Osmanlı ekonomik yaşamında büyük bir ölçü karmaşası söz konusuydu. Özellikle hem kullanılan miktar ölçülerinde hem de paranın tedavülünde standartlaşmaya gidilmemişti. Piyasada Osmanlı parası olduğu gibi onlarca yabancı altın gümüş parada tedavüldeydi. Bu durum oluşturulmak istenen yeni mali yapı ve yeni vergi düzeni açısından da bütünsellik sağlanmasını engelliyordu. Bu nedenle 1841'den sonra ülkenin her yerinde kilenin 35.27 litre olarak 20 okkalık buğday ağırlığına eşit olduğu kabul edilmişti. Bu kileye de İstanbul kilesi denilirdi. Yakın dönemlerde ise kile ve dolu hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır. Kile 30-32 kg. Buğday dolu da 30 kg. Buğday ağırlığı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Milas ta dönüm 900-1000 metrekairelik bir alanı ifade ediyordu Bkz: Adıyeye (1995), s.195, 212. Bilecik'te ise 30 okkanın bir kile olduğu kayıtlara geçirilmiştir. Bkz. Öztürk (1996), s. Bu nedenle alınan kararlara rağmen ölçü kullanımında tam anlamıyla ortak değerlerin benimsenmiş olması şüphelidir.

Tablo 8. Öşür Vergisi

Hane no	Buğday			Arpa			Burçak			Toplam
	Kile	Fiyatı	Öşür	Kile	Fiyatı	Öşür	Kile	Fiyatı	Öşür	
1	38	14	532	35	8	280	8	8	64	876
2*	35	14	420	28	8	224	8,5	8	68	762
3*	20	14	280	25	8	200	4	8	32	552
4	53	14	390	35	8	280	5	8	40	790
5	14	14	196	15	8	120	5	8	40	356
6	26	14	364	25	8	200	3	8	24	588
7	21	14	294	11	8	88				382
8										
9	8,5	14	119	4	8	32				151,5
10	28	14	392	20	8	160				576
11	33	14	462	16	8	128	1,5	8	12	602
12	29,5	14	413	20	8	160				573
13	16	14	224	15,5	8	124				348
14	16	14	224	11	8	88				312
15	31	14	434	16	8	128	5,5	8	44	202
16	14,5	14	203	15,5	8	124				327
17	15	14	210	9	8	72				282
18	18	14	238	17	8	136				374
19	15	14	217	15	8	120				337
20	16	14	224	14	8	112				336
21	13	14	182	9	8	72				254
22										
23	15	14	210	13	8	104				314
24	18	14	252	7	8	56				308
25	9,5	14	133	4	8	32				165
26	16	14	224	18	8	144				368
27*	26	14	364	15,5	8	124				528
28										
29*	13	14	182	6,5	8	52				264
30	19	14	266	18	8	126				392
31	15,5	14	207	17,5	8	135				342
32	4,5	14	63	6,5	8	52				115
33	16,5	14	228	1	8	8				236
34	17,5	14	245	16,5	8	130				375
35	16	14	214	2	8	16				230
36	3	14	42	7,5	8	44				86
37										
38	1	14	14							14
39										
40										
41										
42	3	14	42	1	8	8				50
43	13	14	182	12,5	8	100				282
44										
45	16	14	224	1,5	8	12				236
46	16	14	224	3	8	24				248
47										
48										
49	5	14	70	2	8	16				86
50	25	14	350	15	8	120				470
Toplam	729		9754,5	524		4151	41		324	14089,5

Ayrıca köydeki 2, 3, 27 ve 29 nolu hanelerden “bedel-i öşür” adıyla nakit olarak ta öşür alınmıştır. Neden bu haneler ya da bu hanelerin diğer hanelerden farklı fakat kendi aralarında ortak özellikleri nedir diye baktığımızda ise; her 4 hanenin de çayır araziye sahip olduğunu görüyoruz. Yani alınan bu vergi çayır arazide yetiştirilen ürün karşılığında olmalıydı. Çünkü gayr-i safi bitkisel üretimden onda bir oranında alınan öşür aynen alınırken bağ-bahçe ürünlerinden yani bedel-i aşar-ı kiraz , bedel-i aşar-ı bostan vb. ürünler ile çayırdan alınan bedel-i aşar-ı kıyah maktu suretiyle meblağın alınmaktaydı.²⁹ Nitekim söz konusu olan bu dört haneden olan 2 numaralı hane sahibi İbrahim Ağa oğlu Ahmet'ten bedeli öşür olarak 50 kuruş, 3 numaralı hane reisi Hacı Yusuf oğlu Ali Ağadan 40 kuruş, 27 numaralı hane reisi olan Kemal oğlu Ahmet Ağadan 40 kuruş ve 29 numaralı hanenin reisi Kemal oğlu Mehmet'ten 30 kuruş bedel-i öşür alınmıştır.

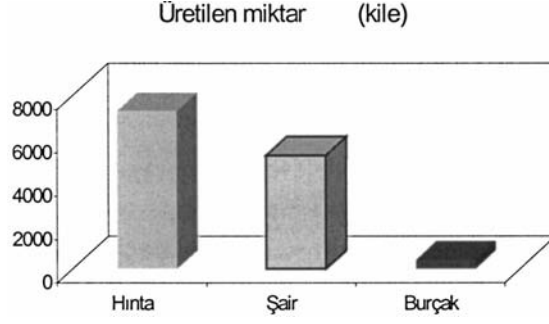
Yukarıdaki verileri dikkate aldığımızda ve öşürün 1/10 oranında alındığını düşünerek kullandığımızda köydeki yıllık tahıl üretimine ve bunun para cinsinden kıymetine dair şu sonuçlara ulaşmamız mümkün olmaktadır.

Tablo 9. Çukurhisar'da ki Toplam Tahıl Üretimi

Ürünün adı	Üretilen miktar (kile)	Ödenen öşür (kuruş)
Buğday	7290	9754.5
Arpa	5240	4151
Burçak	410	324
Toplam	13070	14229.5+150= 14379. 5

Bu durumda köy genelinde öşür vergisi toplam olarak 14379.5 kuruş olduğu görülmektedir. Yine, aynı şekilde hane başına düşen ortalama öşür vergisi yükü de 287.59 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Köydeki öşür veren aileler içinde ise, bu oranın altında öşür ödeyenlerin sayısı 15 kişidir bunlar içindede 9 hanenin ödediği öşür miktarı 200 ile 287.59 kuruş arasında değişmiştir. Yine, köyde tarım kazancı olmadığı için öşür ödeme yükümlülüğü olmayan 10 kişinin varlığını da hatırlarsak köydeki hanelerin yarısının hane başına düşen ortalama öşür vergisi yükünün üzerinde bir oranı öşür olarak ödediğini söyleyebiliriz. Halbuki, Bilecik kırsalında toplam 351791.6 kuruş gerçekleşen öşürün hane başına düşen ortalaması 145.79 kuruş olur iken hane başına en yüksek öşür vergisi ortalaması 267.14 kuruşla Vezirhan köyünde gerçekleşmiştir. Çukurhisar'la aynı hane sayısına sahip olan Gölviran köyünde ise, toplam öşür 10599.5 kuruş olarak gerçekleşirken, hane başına düşen öşür oranının 211.99 kuruş olduğu görülmüştür (Öztürk,1996,s.195-196). Kısacası, bu rakamlarında açıkça gösterdiği gibi tarımsal faaliyetin yapılması ve elde edilen üretimin devamı açısından Çukurhisar çevre köy ve kasabalara göre daha elverişli şartlara sahip bulunmaktadır.

²⁹ Arılardan alınan bedel-i aşar-ı kovan ve küçükbaş hayvanlardan alınan bedel-i adet-i ağnam rüsumuda bu grup arasındaydı.Bkz: Güran (1998), s.200.

Grafik 5. Üretilen Tahıl Dağılımı

Ödenen öşür miktarının toplam gelir içindeki oranı ise kayıttaki resmi rakamı esas aldığımızda (145880.5 kuruşluk toplam gelirin) % 9.6' sının öşür olarak ödendiğini, hane bazındaki gelirleri alt alta yazıp elde ettiğimiz toplam temettü miktarının (146049.5 kuruş) % 9.8 kısmının öşür olarak ödendiğini bulmaktayız. Kısacası Çukurhisar köyünde kazanılan gelirin yaklaşık % 9-10 arası miktarı öşür olarak devlete ödenmiştir.

7. KÖY EKONOMİSİ VE KÖYLÜNÜN YAŞAM KOŞULLARI

Kırsal bölgede yaşam, insan doğal çevre ilişkisi açısından zor ve doğal şartlara bağlı olarak gelişirken insan ve toplum ilişkisi açısından ise; iletişimin sıklığı ve ortaklaşa sorumlulukların yaşanması şeklinde gelişir. Üretim birikimden çok aile üyeleri geçimine sağlamak amacıyla tüketime yöneliktir. Fakat, yinede gerek vergi gerekse ailenin dışarıdan satın alacağı giyecek ve yiyecekler için pazara dönük üretimde yapılırdı (Güran,1998,s.113). Köylerde geçim kaynağının temeli tarımdı ancak işgücü ihtiyacı, tarım işletmelerinin miras ya da benzeri nedenlerle parçalanması, borçlar, kıtlık, salgın, sel baskını gibi durumlar çiftçiye toprağını elden çıkarmaya sürükleyebiliyordu. Bu nedenle çiftçilik zahmetli ve riskli bir hayatı göze almak demektir (Güran,1998,s.117). Köy topluluğunu oluşturan haneler arasında ise, gelir ve yaşam düzeyleri (evleri, giyecek ve yiyecekleri) bakımından pek büyük fark yoktu. Fakat, vergisini vermek veya borcunu ödemek için ya da ek gelir sağlamak amacıyla tarım dışı bir işte geçici olarak çalışmak veya ek bir işle uğraşmak kazanç farklılığına yol açabiliyordu.

Zaten, Çukurhisar köyünün de “köylü ekonomisi” diye nitelenen sosyo-ekonomik yapıya uygun olarak en önemli gelir kaynağının tarımsal faaliyetten sağlandığını görmekteyiz. Fakat, bunun dışında tarımsal faaliyetin tamamlayıcısı olarak yapılan büyük ve küçük baş hayvancılığı ile araba kiracılığı ve davar “ahz ve itası” adıyla yapılan bir nevi ticari yaşam ve çok az olsa da aralıktan sağlanan gelirinin var olması ekonomik yaşamda farklı gelir gruplarına sahip hanelerin var olabileceğini göstermektedir. Bundan dolayıdır ki, köydeki hanelerin kendi kendine yeterli bağımsız üreticiler olduğunu düşünebiliriz.

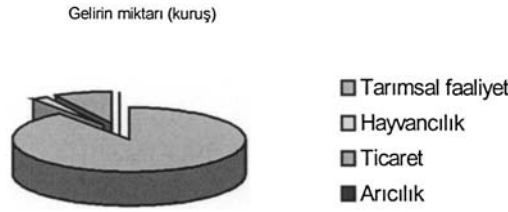
Ayrıca, köyün 1844 de tahrir olunan temettuat geliri 145880.5 kuruş gösterilmiş olsa da 50 hanenin “mecmundan bir senede tahminen temettuatı” ve “araba kiracılığında ve davar ahz ve itasından” adı altında kayıtlı olan tüm gelirlerini alt alta yazıp topladığımızda köyün toplam gelirinin 146049.5 kuruş olduğunu görmekteyiz. Yani, bunun anlamı kayıtlı olan toplam gelirden köy genelinde 169 kuruşluk fazla bir kazanç söz konusudur.

Köyün gelirinin bileşimi yani tarım, hayvancılık, araba kiracılığı vb. kalemlerden elde ettiği gelirlerinin dağılımı ise şöyledir;

Tablo 10. Gelirlerin Bileşimi

Gelirin türü	Gelirin miktarı (kuruş)
Tarımsal faaliyet	128212,5
Hayvancılık	3210
Ticaret	11315
Arıcılık	150
Toplam	142887.5

Yukarıda ki tablodaki rakamlara göre ise; her hanenin elde edilen gelirlerinin toplam miktarı (146049.5) ile gelir kalemlerini toplayarak elde ettiğimiz gelir miktarı (142887.5) arasında da 3162 kuruşluk bir fark olduğu görülmektedir. Bu durumda hane genelinde bildirilen kazancı doğru kabul edersek gelir kalemlerine göre kaydedilen kazançta ya yanlış bir yazımın ya da daha doğrusu kayıtlarda eksik görülen/ görülmeyen farklı veya ilave bir kazanç daha söz konusudur diye düşünebiliriz. Ayrıca bu miktar gelir 1844 yılı tahrir olunan temettüatına göre de 2993 kuruşluk bir farka karşılık gelmektedir.

Garfik 6. Gelirlerin Dağılımı

Köyün yukarıdaki gelirler toplamına göre hane başına düşen gayri safi hasılası ise; $146049.5 : 50 = 2920.99$ kuruştur. Aynı hesaplamayı kayıtlı bulunan temettuat değerinden yaptığımızda ise; $145880.5 : 50 = 2917.61$ kuruş hane başına düşen gayri safi hasıla olduğunu görmekteyiz. Yani her iki durumda da köyde hane başına düşen gayri safi hasılat 2900 kuruştan fazladır. Nitekim, köyün ekonomik yapısını daha iyi tanımlayabilmek için söz konusu olan bu hasılatı yine Bilecik'e bağlı Gölviran ile karşılaştırdığımızda Çukurhisar köyünün hane başına düşen gelir ortalamasının daha yüksek olduğu anlayabiliriz. Çünkü, yakın ve civar bölge olan ve yine 50 hanelik Gölviran köyünün toplam temettüsü 120530 kuruştur ve 50 hane başına düşen ortalama gayri safi hasılatı da 2410.5 kuruşa karşılık gelmektedir (Öztürk, 1996,s.172). Üstelik, Çukurhisar'ın hane başına düşen gayri safi hasıla değerini 2900 kabul edip vergü-yi mahsusa miktarlarının gösterildiği tabloda (Tablo 7)ki değerleri baz aldığımızda bu miktarın üzerinde hasılatı sahip 25 hanenin de var olduğunu görürüz ki, bu oransal olarak köyün yarısı demektir. Bir başka deyişle, köyde ki hanelerin yarısı köy genelinde hane başına düşen gayri safi hasılatından daha fazla kazanç elde etmektedir.

Aynı şekilde köyün ekonomik yapısının belirlenmesinde gelir kadar gider tespitinin yapılmış olması gerekmektedir. Çünkü, köyün gelir ve gideri arasındaki denge oluşumu veya fark durumunun ortaya çıkması köylünün yaşam standardının belirlenmesine yardım edecektir. Nitekim, Çukurhisar köyünün harcamalarına baktığımızda en önemli ve öncelikli olarak yapılması gereken giderinin vergi ödemeleri olduğunu görmekteyiz. Hiç şüphesiz en önemli vergi ödemesi de 14379.5 kuruşla öşüre yapılan ödemedir. Öyle ki, bu verginin köyün toplam gelirine (146049.5 kuruş) oranı % 9.8'dir. Yine köyün hanelerinin nakit olarak ödediği ve söz konusu olan temettuat sayımlarının da yapılaş gerekçelerinden olan vergü-yi mahsusa miktarı resmi kayıttaki 7580 kuruş gösterilirken hanelerin ödediği vergi miktarını topladığımızda 7629.5 kuruş olarak verginin ödendiğini görmekteyiz. Ancak her iki durumda da bu verginin toplam kazanca oranı % 5.2 olmuştur. Kısacası, köyde ağırlıklı olarak öşür vergisinin ödendiğini ve yeni vergi olan vergü-yi mahsusa ile birlikte köyün yıllık kazancının yaklaşık % 15'inin devlete vergi olarak verildiğini söyleyebiliriz.

Köyde yapılması gereken diğer harcamalar ise, üretim ve tüketim harcamalarıdır. Bu hesaplamaları yapmak ise elbette ki daha zordur. Çünkü, üretim harcamalarının miktarını işletmelerin üretim hedefleri belirler. Şayet aile işletmesi ise üretim giderleri ailenin kendi tüketimine ayırabileceği ürün miktarı kadardır. Buna karşılık pazar için üretim yapan işletmelerde giderleri karlılık faktörü belirler. Bu nedenle köyde toprak miktarı açısından küçük, orta ve hatta büyük ölçekli aile işletmelerin varlığından söz edilse de bunların dönüm başına elde ettikleri hasılların düşük olması verimliliği artırıcı yönde araç-gereç, tohumluk, sulama, gübreleme tekniklerinin yeterince kullanılmadığını üretimin doğa koşullarına ve toprağın özelliklerine göre değiştiğini göstermektedir. Bu durumda, tarımsal üretim için kullanılan ya da yapılan harcamaların pazar için üretim yapacak şekilde büyük miktarlara ulaşmadığını söyleyebiliriz. Ama köydeki üretim her ne kadar öncelikli olarak tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik yapılmış olsa da üretim sonucunda tüketim miktarından daha fazla miktarda artı ürünün kaldığı hesaplamalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca, köydeki üretimin öncelikli olarak pazar için yapılmış olmadığını kabul etsek bile, zaten bir tarlanın hazırlanışından tohumun ekilişine ve biçimine kadar köylülerin yapmak zorunda oldukları sabit harcamalar vardır ki, bunların büyük bir kısmı toprağın hazırlanması ve ekilmesi için yapılmaktadır. Örneğin Silivri de bir dönüm tarlada buğday üretmek için 70 kuruş zorunlu harcanması yapılmak zorundaydı. Üstelik, buradan elde edilen gelirden 123 kuruş idi.³⁰ Yani dönüm başına elde edilen gelirin % 56.9' u harcanmaktaydı. Bu nedenle her ne kadar farklı bir coğrafyaya ait olsa da bu hesaplama örneğinden hareket ederek köyün tarımsal geliri olan 128212.5 kuruşun yaklaşık % 57' sinin yani 2249.3 kuruşun üretim harcaması olarak yapılması gerektiğini düşünebiliriz. Fakat bu orana yenileme giderleri diyebileceğimiz eskiyen araçların onarılması ya da değiştirilmesi ve yaşlanan hayvanların yerine başkalarının alınması dahil değildir.³¹ Nitekim, günümüzde bu ve benzeri giderlerde ilave edilerek yapılan hesaplamalarda üretim giderleri % 70 düzeyine yükselmektedir.³² Yani bugün dönüm başına elde edilen gelirin yaklaşık % 70' i gider durumundadır.

³⁰ 70 kuruşlu harcama; çift sürme, tohum, yer bozma, ekme, biçme ve dövme için yapılmıştır. Bkz: Güran (1998), s.90.

³¹ Örneğin, Karadeniz bölgesinde çift sürmede kullanılan bir çift öküzün fiyatı 700-1000 kuruş, manda çiftinin fiyatı 1400 kuruş, atın fiyatı 450 ile 800 kuruş arasında değişmektedir. Bunlara ek olarak tarım araçları ile ev eşyası da 2400 kuruşluk bir değeri temsil etmektedir. Bkz: Pamuk (1994), s. 206.

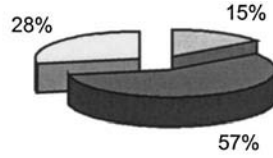
³² 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu kapsamında götürü zirai kazancın vergilendirilmesinde üretim harcamaları % 70 olarak uygulanmaktadır.

Köylünün gelirinden ayırmak zorunda bulunduğu diğer bir harcama grubunu da tüketim harcamaları oluşturmaktadır. Bu grubun genel gider kalemleri ise, köylülerin kendileri ve aileleri için yapmak zorunda oldukları yiyecek ve giyecek vb. nakdi harcamalarıdır. Üstelik, tüketim harcamaları üretimin sürekliliğinin temel şartıdır. Aile bu harcamalar sayesinde hayatta kalarak üretim faaliyetini sürdürür. Köy genelinde bu harcama grubuna kalan miktar ise % 28'dir. Hiç şüphesiz köylülerin yiyecek ve giyeceklerinin büyük bir kısmını kendilerinin ürettiklerini düşündüğümüzde hasıllattan geriye kalan % 28'lik miktarı tüketim harcaması olarak yeterli görebiliriz. Ancak, yinede köylünün ürettiği yiyeceğin dışında satın alması gereken gıda maddeleri de vardır.³³ Örneğin, Çukurhisar da sebze meyve yetiştirilmediğini düşündüğümüzde en azından bu gıdaların satın alındığını ya da tahıl ürünleri ile değiştirildiğini düşünmemiz gerekmektedir.³⁴ Ayrıca hane reislerinin kendisinin veya ailesinden birinin hastalanması, kaza geçirmesi gibi er ya da geç karşılaşılabilecek rastlantısal ve olağanüstü güçlüklerde olabilecektir.

Tablo 11. Harcamaların Bileşiminin Toplam Gelire Oranı

Harcamanın türü	%
Vergi ödemeleri	15
Üretim Harcamaları	57
Tüketim harcamaları	28

Yukarıdaki tablo genelinde hazırladığımız harcamalar bileşimi elde edilen gelirin tümünün harcanması dolayısıyla gelir ve gider arasında bir denge durumunun oluşumu esas alınarak yapılmıştır. Bu nedenle her ne kadar vergi ödemeleri daha kesin ve net bir oranı ifade etmiş olsa da söz konusu edilen üretim ve tüketim harcamalarının temsil ettiği rakamların değişebileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

■ Vergi ödemeleri ■ Üretim Harcamaları □ Tüketim harcamaları

Grafik 7. Harcamaların Dağılımı

Yukarıda ki tabloda ve grafikte görüldüğü gibi köyün geneli üzerinde yaptığımız harcama bileşenlerini hane bazında elde edilen gelir dağılımına göre de inceleyebiliriz. Örneğin bir

³³ Yine Karadeniz de hane reislerinin kendileri ve aileleri için günlük satın aldıkları gıda maddelerine ödedikleri miktar 3 kuruş olarak gösterilmiştir. Bkz: Pamuk (1994), s.206.

³⁴ Tüketim harcamalarına yönelik yapılan bir başka hesaplamada 1843-1844 yıllarında Dobrucaya yerleştirilen aile işletmelerine aittir. Buna göre ekmek gideri 213, yağ 22 diğer yiyecekler 84 giyim 122 ve diğer nakdi harcamalar için 119 kuruştan toplam 560 kuruşluk bir harcama hesabı yapılmıştır. Ayrıca bu miktar masrafin harcamaların bileşimi içindeki karşılığı % 40.3'e tekabül etmektedir. Aynı şekilde aynı yer için vergi ödemeleri % 18.8 üretim harcamaları ise % 40.9 olarak gösterilmiştir. Bkz: Güran (1998), s.92.

hane başına düşen gayri safi hasıla miktarı ortalamasını 2900 kuruş kabul edersek bunun % 15 yani 435 kuruşunun vergi ödemelerine % 28'nin karşılığı olan 812 kuruşunun tüketim harcamalarına ve % 57'sinin yani 1653 kuruşunun da üretim harcamalarına ayrıldığını söyleyebiliriz.

Bu durumda bu hesaplama göre, köyde hane başına düşen 435 kuruşluk vergi ödemesinin önemli bir miktara ulaştığını söyleyebiliriz. Çünkü yabancı konsolosların hazırladığı raporlara göre, Osmanlı hükümetinin Anadolu daki her hane reisinde aldığı yıllık ortalama vergi miktarının ortalama 240 kuruştan (2 sterlinden) az olmayacağı ifade edilmekteydi (Pamuk,1994, s.206). Fakat farklı bir hesaplama göre de, devlete ödenen vergi yükü, gelirin % 25'ne karşılık gelmektedir. Ayrıca elde edilen gelirin 1/5'inin vergi olarak ödendiğine dair de hesaplamalar vardır (Güran,1998,s.174). Nitekim bu açıdan bakıldığında da hane başına düşen gayri safi hasıladan vergiye ödenen ortalama miktar düşük görülmektedir. Çünkü hane başına düşen gayri safi hasılatın (2900 kuruş) 1/5'i 580 kuruşa karşılık gelmekteydi. Ancak, elbette ki köy genelinde ödenen gerek vergü-yi mahsusa gerekse öşür vergisinin hane bazında ele alındığında bu miktar vergi oranı değişmektedir. Örneğin 27 nolu hane reisi (köy geneline düşen miktarda olduğu gibi) kazancının %15.9 vergi olarak öderken, 32 nolu hane reisi gelirinin %19.3'ünü, yine 3 nolu hane reisi kazancının %18.1'ni vergi olarak ödemiştir. Buna rağmen 50 nolu hane reisi de gelirinin % 11.24'ü gibi daha düşük bir miktarını vergi olarak devlete ödemiştir.

SONUÇ

Çukurhisar köyü, köylü ekonomisi adı verilen sosyo-ekonomik modelde de olduğu gibi tüketim için üretim yapmaktadır. Fakat elde edilen ürün miktarının tüketilecek miktardan daha fazla olduğu hesaplamalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca, köyün ticaret gibi tarım dışı ek kazanç sağlama imkanına sahip bulunduğunu da görmekteyiz. Köylü ise, üretime dayalı olarak elde ettiği kazancından öncelikle yükümlü bulunduğu vergi ödemelerini yapmak zorundaydı. Bu nedenden dolayı da, ancak vergi ödemesi sonrasında geriye kalan kazancını diğer harcamalarına taksim edebilirdi. Bunların başında ise, tüketimin devamı için yapılması zorunlu olan üretim harcamaları gelmekteydi. Fakat, hanelerin üretim için yapacağı harcamalarında fazla bir indirim gidemeyeceğinden hareket edersek iklim, coğrafi zorluklar, hastalık, kuraklık vb. durum karşısında kesinti yapabileceği ilk harcama gurubunun tüketim harcamaları olacağını tahmin edebiliriz. Zaten dışardan satın alınacak gıdaların bir hane için günlük 3 kuruştan yılda 1095 kuruşa, bir kat elbisenin de 200 kuruşa mal olacağını düşündüğümüzde yılda 2900 kuruş veya daha az kazanan haneler için tüketim harcamalarına ayrılan bu miktar paranın, ihtiyacı karşılamaya yetmediği ortadadır. Yalnız, köyde 2900 kuruşun üzerinde gelire sahip en az 25 hanenin var olması ve hizmetkarlık işiyle uğraşan hanelerinde hem üretim harcamalarının olmayacağı hem de tüketim harcamalarının da bir kısmının yanında çalıştığı haneler tarafından karşılandığını düşündüğümüzde; köyün, ihtiyaçlarını karşılamının üzerinde bir ekonomik güce sahip olduğunu, aynı şekilde köylünün de, o günkü koşullar içinde yaşamını sürdüreceği biçimde yaşam standardına ve refah seviyesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA.ML.VRD 480

BOA.İ.DH 271.

BOA.İ.MV 185.

BOA.AMKT 4/24

BOA.ML.VRD.TMT 8274.

BOA.İMM 59.

Kitap ve Makaleler

Adıyke, Nuri(1995). *XIX.Yüzyılda Milas Kazası*

Barkan, Ö.B.(1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I.*

Çadırcı, Musa (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara.

Çağtay, Neşet “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler” *Dil Tarih Coğ.Fak. Dergisi*, C.V.S.5 (Kasım -Aralık 1947), s.483-511.

Çizakçı, Murat,(1999). *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortakları Tarihi*. İstanbul.

Doğru, Halime(2000). *XII-XIX.yüzyıllar Arasında Rumeli de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası*. Eskişehir.

Genç, Mehmet(2001). “Osmanlı Maliyesinde Malikane sistemi” *Devlet ve Ekonomi*. İstanbul.

Güran, Tefik(1998). *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı*. İstanbul.

Kütükoğlu, Mübahat(1995). “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Bellekten*, C.59, S.224, s.395-413.

Öztürk, Sait (1996). *Tanzimat döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul.

Pamuk, Ş (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul.

Pamuk, Ş (1993). *100 Soruda Osmanlı İktisat Tarihi.* İstanbul.

Şener, Abdullatif (1990). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi.* İstanbul.

Tozduman, Arzu (1992). *Aydın Güzelhisarın Sosyal ve İktisadi Durumu 1844,*
İstanbul, Yay. Yüksek Lisan Tezi.

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi (1999), *Lütfi Tarihi.* İstanbul, Y.PK. Yayını.

Vefik, Abdurrahman (1999), *Tekalif-i Kavaidi,* Ankara, Maliye Bak. Yayını.

